

ISSN 1995-6134 (ONLINE)



ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ ФАХОВЕ  
ВИДАННЯ

# ФОРУМ ПРАВА

2021  
№ 3



ЯКІСНО НОВИЙ РІВЕНЬ ПОВНОТИ ТА ОПЕРАТИВНОСТІ  
ЗАДОВОЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ СУСПІЛЬСТВА  
В СУЧАСНИХ ЗНАННЯХ У ГАЛУЗІ ПРАВА

[journals@meta.ua](mailto:journals@meta.ua)  
[forumprava.pp.ua](http://forumprava.pp.ua)  
[nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index)

**«Форум права»** – рецензоване електронне наукове фахове видання з вільним доступом, що засноване та видається Харківським національним університетом внутрішніх справ з 2005 року.

**Рекомендовано** Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ до публікації та до поширення через мережу Інтернет, **протокол № 7 від 28.08.2021 р.**

Підписано до публікації та до поширення через мережу Інтернет **28.08.2021 р.**



УДК 34+35 DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5529507>

<b>Мета журналу:</b>	досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях в галузі права.
<b>Тематика:</b>	згідно з галуззю <b>"юридичні науки"</b> за науковими спеціальностями (12.00.01–12.00.12) відповідно до чинного переліку галузей наук МОН України зі спеціальностей 081 Право, 262 Правоохоронна діяльність, 293 Міжнародне право
<b>Періодичність видання:</b>	5 разів на рік
<b>ISSN</b>	<b>1995-6134 (Online)</b>
<b>Має статус видання категорії "Б"</b>	Переліку наукових фахових видань України відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 р. № 1643 (додаток 4).
<b>Внесено</b>	до Переліку наукових фахових юридичних видань постановою президії ВАК України від 18.01.2007 р., № 3-05/1 (Бюлетень ВАК України. 2007. № 2. С. 5), <b>перереєстровано</b> відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 04.07.2013 р., № 893 (Додаток 6)
<b>Відповідає</b>	Національному стандарту України ДСТУ 7157:2010 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості»
<b>Журнал індексується у 14-ти міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозиторіях, бібліотеках, каталогах та пошукових системах</b>	Academic Resource Index (ResearchBib) Bielefeld Academic Search Engine (BASE) Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD) Directory of Research Journal Indexing (DRJI) Elektronischen Zeitschriftenbibliothek (EZB) Eurasian Scientific Journal Index (ESJI) Google Scholar Index Copernicus International InfoBase Index Open Access Infrastructure for Research in Europe (OpenAIRE) Scientific Indexing Services (SIS) Scientific Journal Impact Factor (SJIF) Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського Харківський національний університет внутрішніх справ
<b>Науковим публікаціям</b>	присвоюється міжнародний ідентифікатор цифрового об'єкта <b>DOI (digital object identifier)</b> .

Фото з обкладинки за CC0 ліцензією

#### Редакційна колегія

*Головний редактор:*

**Музичук О.М.** д-р юрид. наук, проф.

*Відповідальний секретар:*

**Зозуля І.В.** д-р юрид. наук, проф.

*Члени редколегії:*

**Вишновецька С.В.** д-р юрид. наук, доц.

**Головка О.М.** д-р юрид. наук, проф.

**Клочко А.М.** канд. юрид. наук, доц.

**Комзюк А.Т.** д-р юрид. наук, проф.

**Литвинов О.М.** д-р юрид. наук, проф.

**Матія М.** д-р филос. наук, проф.

(Швейцарія)

**Мічурін Є.О.** д-р юрид. наук, проф.

**Павленко С.О.** канд. юрид. наук, доц.

**Пивовар Ю.І.** канд. юрид. наук, проф.

**Джагер М.** д-р филос. наук, проф.

(Республіка Словенія)

**Резнік О.М.** д-р юрид. наук, доц.

**Слінько С.В.** д-р юрид. наук, проф.

**Терецький В.І.** д-р юрид. наук, проф.

#### Розглядаються

*концептуально-методологічні засади, теорія і практика права*

#### Технічна група

Технічний редактор: **І.В. Зозуля**

Коректор: **О.І. Довгань**

Комп'ютерна верстка та оформлення:

**А.О. Зозуля**

Мінімальні системні вимоги: операційна система MS Windows 98/2000/XP/2003, браузер MS Internet Explorer версії 5 та вище, Adobe Acrobat (Adobe Reader).

#### Адреса редколегії журналу

61080, м. Харків, пр. Л. Ландау, 27.  
ХНУВС. Редакція наукового журналу  
«Форум права»

Тел. **+38-050-30-39-118**

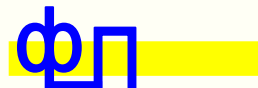
E-mail: **journals@meta.ua**

Веб-сайт журналу: **forumprava.pp.ua**

Режим доступу

до публікацій журналу:

**[http://nbuv.gov.ua/j-tit/FP\\_index.htm](http://nbuv.gov.ua/j-tit/FP_index.htm)**



Автори статей несуть усю відповідальність за зміст статей і за сам факт їх публікації.

Редакція журналу не несе ніякої відповідальності перед авторами і/або третіми особами й організаціями за можливий збиток, викликаний публікацією статей.

«Forum prava» – peer-reviewed electronic scientific professional edition with open access, founded and issued by Kharkiv National University of Internal Affairs since 2005.

**Recommended** by the Academic Council of the Kharkiv National University of Internal Affairs for publication and dissemination through the Internet, **protocol number 7 dated Autumn 28, 2021**

Signed for publication and distribution to the Internet **28.08.2021**



UDC 34+35 DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5529507>

<b>Purpose:</b>	Achievement of a qualitatively new level of completeness and efficiency of meeting the information needs of society in modern knowledge in the field of law.
<b>Subject:</b>	according to the branch of science " <b>Legal Sciences</b> " on scientific specialties (12.00.01-12.00.12) according to the current list of branches of science of the Ministry of Education and Science of Ukraine on specialties 081 Law, 262 Law-enforcement activity, 293 International law
<b>Frequency of publication:</b>	5 times a year.
<b>ISSN</b>	<b>1995-6134 (Online)</b>
<b>Has the status of the category "B"</b>	in List of scientific professional editions of Ukraine in accordance of the Ministry of Education and Science of Ukraine order of 28.12.2019 No 1643 (Annex 4)
<b>Added</b>	to the List of scientific professional legal editions by the resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine from 18.01.2007, No 3-05/1 (Bulletin of the VAC of Ukraine. 2007. No 2. P. 5), <b>re-registered</b> to the List of scientific professional editions of Ukraine by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 04.07.2013, No 893 (Annex 6)
<b>Corresponds</b>	with the National Standard of Ukraine DSTU 7157:2010 «Information and documentation. Electronic edition. Basic Types and Output Details»
<b>The journal is abstracted and indexed in the 14 international and domestic scientometric databases, repositories, libraries, search engines, and catalogues</b>	Academic Resource Index (ResearchBib) Bielefeld Academic Search Engine (BASE) Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD) Directory of Research Journal Indexing (DRJI) Elektronischen Zeitschriftenbibliothek (EZB) Eurasian Scientific Journal Index (ESJI) Google Scholar Index Copernicus International InfoBase Index Open Access Infrastructure for Research in Europe (OpenAIRE) Scientific Indexing Services (SIS) Scientific Journal Impact Factor (SJIF) Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського Харківський національний університет внутрішніх справ
<b>Scientific publications</b>	are assigned the international identifier of the digital object <b>DOI (digital object identifier)</b> . <b>Title photo under CC0 license</b>

## Editorial

*Chief Editor:*

**Oleksandr Muzychuk** LL.D., Professor

*Executive Secretary:*

**Ihor Zozulia** LL.D., Professor

*Members of the Editorial Board:*

**Svitlana Vyshnovetska** LL.D., Ass.Professor

**Oleksandr Golovko** LL.D., Professor

**Alyona Klochko** Ph.D. in Law, Ass.Professor

**Anatoly Komzyuk** LL.D., Professor

**Olexey Litvinov** LL.D., Professor

**Miroslaw Matyja** Ph.D., Professor.

(Switzerland)

**Yevhen Michurin** LL.D., Professor

**Serhii Pavlenko** Ph.D. in Law, Ass.Professor

**Yuriy Pyvovar** Ph.D. in Law, Professor

**Matjaz Jager** Ph.D., Professor

(Republic of Slovenia)

**Oleg Reznik** LL.D., Ass.Professor

**Serhiy Slinko** LL.D., Professor

**Vladyslav Teremetskyi** LL.D., Ass.Professor

*Considered*

*conceptual and methodological principles, theory and practice of law*

## Technical group

Technical editor:

**Ihor Zozulia**

Corrector:

**Olena Dovhan**

Layout and design on Computer:

**Antonina Zozulia**

Minimum system requirements: MS Windows 98/2000/XP/2003 operating system, MS Internet Explorer version 5 and above, Adobe Acrobat (Adobe Reader).

## Address editorial board

61080, Kharkiv, ave. L. Landau, 27. Kharkiv National University of Internal Affairs. Editorial Board of the Journal "Forum Prava"

Tel. **+38-050-30-39-118**

E-mail: **journals@meta.ua**

Journal website: **forumprava.pp.ua**

Access mode

to journal publications:

**[http://nbuv.gov.ua/j-tit/FP\\_index.htm](http://nbuv.gov.ua/j-tit/FP_index.htm)**



Authors bear full responsibility for the content of the articles and the fact of their publication.

The editorial staff is not liable to the authors and / or third parties and organizations for possible damage caused by the publication of articles.

## ЗМІСТ

<b>Moskvych L.M.</b>	
Dialectics of the Right to Judicial Protection .....	6
<b>Гуторова Н.О.</b>	
Чорний онлайн ринок лікарських засобів під час пандемії COVID-19: правові засоби протидії.....	15
<b>Профатіло К.В.</b>	
Сутність та місце Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі .....	25
<b>Забуга Ю.Ю., Михайліченко Т.О.</b>	
Форми експлуатації людини: частина II .....	38
<b>Роскошний І.В.</b>	
Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційні правовідносини.....	52
<b>Мічурін Є.О.</b>	
Віртуальні блага: особливості та ознаки .....	67

## CONTENT

<b>Moskvych L.M.</b>	
Dialectics of the Right to Judicial Protection .....	6
<b>Gutorova N.O.</b>	
Legal Remedies against Black Online Market of Medicines during COVID-19 Pandemic .....	15
<b>Profatilo K.V.</b>	
Essence and Place of the Gambling and Lotteries Regulation Commission in the State Mechanism .....	25
<b>Zabuha Yu.Yu., Mykhailichenko T.O.</b>	
Types of Human Exploitation: Part II.....	38
<b>Roskoshnyy I.V.</b>	
The Concept of the Information Society and Its Influence on Constitutional Relations .....	52
<b>Michurin I.O.</b>	
Virtual Benefits: Features and Signs.....	67

UDC 34.37:342.56

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075673>

**L.M. MOSKVYCH,**

Head, Chair of Judicial and Prosecutorial Activities,  
Yaroslav Mudryi National Law University, Doctor of Law, Professor,  
Kharkiv, Ukraine; e-mail: [l.m.moskvych@nlu.edu.ua](mailto:l.m.moskvych@nlu.edu.ua);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7339-3982>

## DIALECTICS OF THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION

**Л.М. МОСКВИЧ,**

завідувач кафедри судоустрою та прокурорської діяльності  
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук,  
професорка, м. Харків, Україна, e-mail: [l.m.moskvych@nlu.edu.ua](mailto:l.m.moskvych@nlu.edu.ua);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7339-3982>

### ДИАЛЕКТИКА ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

**Problem statement.** Nowadays development of ideas and perceptions of judicial law is a basis for the process of judiciary improvement and the success of judicial reform. It contributes to a systematic approach to solving problems related to the exercise of the right to judicial protection. Moreover, such an approach provides a strategic vision for the development and improvement of the judiciary both as a whole and for its particular institutes. **Its purpose** is proposals for systemic measures, starting from the proper legal regulation of the procedure and ending with the proper provision of the material (institutional) foundations of the judiciary and the justice system in general. Judicial law, as an integrated branch of law, can provide a systematic approach. For this reason, the research **methods** of this paper adopt qualitative analysis, through induction and deduction, analysis and synthesis. The main method of research was systemic. The very characteristic of systematicity means that law is a holistic entity comprising plenty of elements. These elements have a certain hierarchical relationship and interdependence. Thus, systematicity is the most important objective feature of law. **Results.** The meaning of the concept of judicial law both in theoretical and practical aspects is crucial for the acknowledgment of the self-sufficient role of judicial law in the legal system, the understanding and the execution of judicial law for a court to be able to provide judicial protection. Therefore, it should be emphasized judicial protection as a function of judicial power is the key and integral part of all procedural activities. Furthermore, the function of protection is inherent in the activity of all state structures. **Conclusions.** Research and analysis show that in the final analysis, the social relations form the subject of judicial law science. These relations bring procedural branches of law in proximity with one another and the judiciary. It brings to life the idea of the judicial law codification in a separate legal act. Hence, the practical role of judicial law science is in the actuality of such an idea.

**Key words:** *judicial law; subject matter of judicial law; legal relationships; a subject of judicial law; an object of judicial law; method of judicial law*

\*\*\*

**Постановка проблеми.** Нині розвиток ідей та сприйняття судового права є основою процесу вдосконалення судової системи та успіху судової реформи. Це сприяє системному підходу до вирішення проблем, пов'язаних із реалізацією права на судовий захист. Більш того, такий підхід забезпечує стратегічне бачення розвитку та вдосконалення судової влади як в цілому, так і окремих її інститутів. Його **мета** – пропозиції щодо системних заходів, починаючи від належного правового регулювання процедури та закінчуючи належним забезпеченням матеріальних (інституційних) основ судової влади та системи правосуддя загалом. Судове право як інтегрована галузь права може забезпечити системний підхід. З цієї причини в **методах** дослідження цієї статті застосовується якісний аналіз за допомогою індукції та дедукції, аналізу та синтезу. Основним методом дослідження був системний. Сама характеристика систематичності означає, що право – це цілісна сутність, що містить безліч елементів. Ці елементи мають певний ієрархічний зв'язок і взаємозалежність. Отже, систематичність є найважливішою об'єктивною ознакою права. **Результати.** Зміст поняття судового права як у теоретичному, так і в практичному аспектах має вирішальне значення для визнання самодостатньої ролі судового права в системі права, розуміння та виконання судового права для того, щоб суд міг забезпечити суд захисту. Тому слід підкреслити, що судовий захист як функція судової влади є ключовою та не-



від'ємною частиною усієї процесуальної діяльності. Крім того, функція захисту притаманна діяльності всіх державних структур. **Висновки.** Дослідження та аналіз показують, що в кінцевому підсумку суспільні відносини становлять предмет судово-правової науки. Ці відносини зближують процесуальні галузі права між собою та судовою владою. Вона втілює в життя ідею кодифікації судового права в окремому правовому акті. Отже, практична роль судово-правової науки полягає в реальності такої ідеї.

*Ключові слова:* *судове право; предмет судового права; правовідносини; суб'єкт судового права; об'єкт судового права; метод судового права*

### Problem statement

It is commonly accepted that the legal system is an internal structure of law consisting of coordinated rules of law, sub-institutes, institutes, sub-branches and branches of law. The very characteristic of systematicity means that law is a holistic entity comprising plenty of elements. These elements have a certain hierarchical relationship and interdependence. Thus, systematicity is the most important objective feature of law.

The realization of a constitutional right to judicial protection requires nothing but systematic measures ranging from the proper legal regulation of procedure to the proper provision of material (institutional) foundations of the judiciary and the justice system in general. Judicial law, as an integrated branch of law, can secure the systematicity of an approach.

It should be acknowledged that nowadays development of ideas and perceptions of judicial law is a basis for the process of judiciary improvement and the success of judicial reform. It contributes to a systematic approach to solving problems related to the exercise of the right to judicial protection. Moreover, such an approach provides a strategic vision for the development and improvement of the judiciary both as a whole and for its particular institutes.

### Theoretical development of the idea

The idea of judicial law is not new for legal studies. Nevertheless, certain historical periods of the development of legal science have always had both supporters and opponents of this idea.

Those advocating for the judicial law to be separated in an independent branch of law (V.D. Bryntsev, M.V. Vitruk, I.Ye. Marochkin, O.O. Melnykov, I.V. Mykhailovskiy, V.O. Riazanovskiy, M.M. Polianskiy, S.V. Prylutskiy, M.M. Rozin, V.M. Savytskyi, M.S. Strohovych et al.) try to justify the existence of a secondary integrated branch of law that combines the judiciary and procedural law and does not deny the independence and specific features of some branches of procedural law. These branches, in their turn, have a direct relationship with the universal branch of state activity – justice. For instance, Professor I.V. Mykhailovskiy, having

studied the features of similarities and differences between criminal and civil proceedings, discovered the commonality in the subject-matter and key issues of both sciences, the material homogeneity and the conjunction of many elements along with the insignificant and non-essential differences between them. Thus, he concluded that these two sciences should form a single science – judicial law. As regards the peculiarities of certain justice types, they should be the special issues of it. In his turn, Professor Riazanskyi, having considered the key elements of proceedings, concluded that concur not only tasks and aims of procedural activity but also legal nature (construction) of process, key principles of the judiciary and justice. Professor M.V. Vitruk stepped further and offered to treat judicial law as a legal complex comprising of certain self-sufficient branches, with all types of legal proceedings being parts of the jurisdictional process complex.

Indeed, in any process, the court's task is to establish a right and to protect, to exercise or to renew it (if needed). Albeit this right may refer to different spheres (subjective civil law, subjective public law or a state's right to punish), the legal structure of a process is the same: an impartial arbitrator (a court) observes a competition of two parties that stand their grounds by providing evidence. Principles of the judiciary (territoriality, specialization and existence of instances) influence general principles of the judicial process: ensuring "a proper court", "a court formed on the basis of law", "a competent court".

Along with that, opponents of this point of view (comprising both legal theorists and processualists) claim this concept to be inconsistent with the definition of a branch of law established by science. As R.Ye. Hukasian and P.F. Pashkevych submit, judicial law lacks both a united subject-matter of the legal regulation and a method. It is also noted that the creation of judicial law as an integrated branch of law would lead to the disregard of the significant differences between criminal and civil processes contrasting in subject-matters, tasks and procedural forms. We believe this remark is correct only if taken in conjunction with the time when it was

made. The genesis of procedural law indicates that modern procedural law relies on the common principles (fundamentals of justice) and handles the common institutes of the judicial process. Along with the differences in judicial proceedings existing because of the subject of examination, there are also enough similarities. Moreover, in this regard, V.M. Protasov made an appropriate comment. He stated that "the weakest point" of the first position supporters lies within the focus of the majority of scientists (both past and present). Namely, they focus on a categorical statement about the existence of a complex branch of law in the legal system rather than the provision of enough arguments to the point. Most works are about the theory of judicial law. In its turn, the substantiation of an independent subject of it does not imply the existence of an independent branch of law.

In our opinion, judicial law (as a theory or science) can obviously exist because of its own very specific subject of study. It is common and related to the content of procedural branches of law by nature and structural organization of an important state body – court. The need to perform the functions of justice in different branches of law leads to a certain court universalism. Ultimately, it leads to the reverse effect of the structure on the function. Hence, M.O. Kolokolov is right when offering an urgent generalized presentation of the knowledge about judiciary within a united fundamental science (as currently this knowledge is scattered throughout the human sciences). In the course of this approach, judicial law should study the nature of a court, the best structural organization options, and the impact of such an organization on process and content of procedural law. Thus, the subject-matter of judicial law lies within the organization of the court, the legal process and their interplay.

Therefore, judicial law as a science is a branch of special knowledge about the judicial power functioning regularities, its place in the system of state organs and social role, the organizational basics of proper functioning conditions, judicial process and specificity of the state impact on subjects of law. Its subject-matter is the legal essence of social relations arising out of the process of functioning of the judiciary. By its nature, judicial law is public law. It is because judicial power determines the way of resolution of "a legal anomaly" (of a legal conflict sprout up in society) and provides the community with court services. On the contrary to ordinary legal services, court services are public. As mentioned by E.M. Muradian, court services lack principles of payment and a "client-representative"

relationship. Moreover, as a power holder, a judge does not become a participant of an agreement with a process parties, a party or a representative; he or she is impartial. The category "court services" implies their legal and ethical value and reasonable justification. Publicity of court services means that they are provided not to those who are wanted by a judge (unlike, for example, in the case of a lawyer), but to anyone. The basis for this is not a contract but a law. In the absence of grounds for a refusal specified in the procedural law, the judge has no right to deny anyone the right procedures or procedural actions.

#### **Judicial law as an independent branch of law**

As regards the issue of separation of judicial law as an independent branch of law, the definition "a branch of law" formed in jurisprudence means a separate, independent, sovereign, relatively closed subdivision of the structure of law. A subdivision is a structure, laws of legal elements connection and their location that ensures the integrity of law. In other words, the commonality of norms forming a branch of law is characterized by legal integrity, i.e. by such a degree of internal organization and the unity of institutes so that it provides for its perception as of the integrated whole. In the theory of law, general features of a branch of law encompass its (a) structural particularities, (b) a specific subject-matter of legal regulation, (c) the legal character of a branch (that refers to a special legal regime). Let us analyze judicial law from the perspective of features of a branch of law.

As a rule, *the structural features* of a branch of law are characterized by its own system of legislation and independent codes. In the last century, Professor V.A. Riazanovskiy noted that at that time it was premature to talk about a single process and unified procedural science. Nevertheless, the development trend of the modern process (in both judiciary and justice) lies within the unification of its various types and the creation of a single procedural or judicial law. The latter requires some preliminary preparatory work, which should be done in both a theory of process and legislative practice.

It should be mentioned that some countries do already have so-called Judicial Codes determining the legal basis for legal proceedings. Hence, there is a certain practice of codification of legal regulation norms for legal relation in the sphere of judiciary functioning. An initiative on a single codified act regulating all legal relationships that arise when judicial power exercises its functions took place in Ukraine. Unfortunately, the legislature has not sup-



ported such an initiative. In our opinion, it is rather logical to bring together some disparate normative material on judiciary into single judicial law regulating organizational and functional social relations in the sphere of judicial power. However, a deeper study of this question reveals two fields of concern. The first one regards the issue of renewal of existing law (if judicial law is considered as a part of a more general issue concerning, overall, the system of domestic law in force). The second one regards the need to try addressing problems of the regulatory terminology (in accordance to which judicial law performs its role of legal science).

In modern legal systems, branches of law are divided into primary (basic), special and complex. Judicial law can be referred to complex branches of law because, as submitted before, its subject-matter is legal regulation of social relations arising from the execution of the functions of judicial power. Therefore, it combines several specific (even unique) legal relationships. The specificity of these relations involves the interplay of both substantive and procedural law norms. The former determine the statutory provisions on the judiciary and the status of judicial power holders. The latter determine general grounds of the judicial process. The interaction of form and content of social relations arising from the implementation of judiciary functions defines the integrity and unity of judicial law as a complex branch of law.

We believe that a codified act could comprehensively regulate the legal relations that arise in the exercise of judicial power. In turn, this could respond to such fundamental questions as the nature of the judiciary, the system of its bodies, the principles of organization, operation and administration in court, the status of judges and guarantees of their professional activity, guiding principles of judicial process, types and legal force of judiciary acts. Consequently, it would strengthen the guarantees of equality and unity in ensuring the exercise of the constitutional right to judicial protection.

We would like to make a minor side note. Of course, the absence of the above-mentioned codified act is not the only obstacle for judicial law to become a separate branch of law. S.S. Aleksieiev was right when submitting that branches of law are not just some zones of legal regulation or artificially composed sets of norms "on the subject". They are really existing and legally peculiar subdivisions in the legal content of law. Thus, E.M. Muradian is right as well when emphasizing that judicial law would get universal recognition when everything will signify its real existence. By "everything" she

means a scope of notions which prove its usefulness for full judicial protection and law enforcement ranging from a legislative act on the basics of justice to a system of judicial precedents (cases).

As regards *the specific subject-matter of legal regulation* of judicial law, we consider endeavours to emphasize the specifics of the judiciary (those of courts and peculiarities of judicial power functions) to be the main disadvantage of previous attempts to separate judicial law. This argument provided opponents with an opportunity to skeptically point out as possible further steps the separation of police, prosecutorial, attorney's law etc. The focus on the implementation subject of even specific legal relations would contribute to the unlimited "blurring" of the legal system.

It is a common fact that the main feature of a branch of law is the specificity of the social relations regulated by it. As submitted by well-known Ukrainian processualists O.G. Shylo and L.M. Lo-boiko, judicial protection is a kind of state protection of human rights and freedoms. Under the requirements of Article 3 of the Constitution of Ukraine, all public authorities should provide such protection. However, a court has a special role in the mechanism of human rights protection and is the only state organ having jurisdiction extended to all legal relations in a state. This is due to the exclusivity of judicial power, its ability to provide judicial protection by means and in a manner ensuring the implementation of the rule of law principle when resolving legal disputes, the fulfilment of a state's obligation to protect human rights and freedoms. Moreover, a court forces all other state bodies to respect these rights and freedoms.

Acting on behalf of the state, the court is authorized to give a legal assessment of actions and decisions of any person (including representatives of the very state power). In the presence of legal grounds, it can hold the state responsible for human rights violations. That is the main difference between judicial protection and other types of state protection. The exclusive competence of a court includes the right to decide on the responsibility of a state for illegal actions and decisions of its representatives.

In our opinion, when determining a subject of judicial law, the emphasis should be on the specifics of legal relationships arising in the process of an exercise of the right to judicial protection. Article 55 (1) of the Constitution of Ukraine contains a provision according to which human rights and freedoms are protected by a court. The state ensures this right through its specific function – the

administration of justice. Therefore, judicial law should be referred to the system of public law.

The Constitutional Reform (2016) put forward additional arguments for the fairness of the separation of judicial law as an independent branch. Namely, the Basic Law defines a system of subjects having different legal nature, functions and tasks, yet performing a common mission – the provision of conditions for the exercise of the constitutional right to judicial protection.

Today we can suggest the interaction of three subjects that enter into legal relations to exercise the right to judicial protection: (1) a state – as a subject that forms the legal basis for the exercise of the right to judicial protection, determines the system of judicial bodies, acts as a guarantor of proper support of their activities, ensures the enforcement of court decisions, and in cases provided by law may act as a party to court proceedings; (2) bodies that ensure the performance of the function of justice – courts, prosecutor's offices and the Bar (despite their different tasks and functions, the total result of their actions is aimed at achieving a common goal – the protection of rights in a special mode – judicial); (3) society – as a subject requesting for the provision of public service – judicial protection.

Such a "triad" determines the diversity of social relations that may arise from their interaction. *Substantive relations* stem from the formation of appropriate organizational conditions for the functioning of the judiciary. They are governed by substantive law, which determines the status of the judiciary, prosecutor's office and the Bar. *Procedural relations* are developed during the implementation of court procedure. *Administrative relations*, in their turn, can be both internal and external. The former come into existence and develop within a system. They are aimed at maintenance of the integrity and stability of a system of bodies ensuring the implementation of the function of justice. The latter set in the process of exercising state authority in connection with the normalization of social relations that either have violated the legal regime or are not regulated by law at all. However, managerial influence on public relations influences not only those in a state of legal conflict and having become the subject of litigation. Acts of court law-making are a source of law, and therefore can be used by all law enforcers regardless of whether the court decision was made in one's case. Thus, the managerial influence of the court is depersonalized, and the influence of the court on public relations becomes more global.

Hence, the content of judicial legal relations may be derived from several specific characteristics. In particular, a mandatory participant of such relations is the judiciary and its bodies (courts and judges). They arise, develop and cease on the grounds provided by law (i.e. legal grounds). Judicial legal relations have a specific purpose – implementation of the functions of the judiciary. The legal nature of these relations is "dual", as their content may constitute the process of realization of both substantive and procedural law. Moreover, by their nature, they are public legal relationships.

Therefore, the content of judicial relations is unique, inherent only in legal relations arising, developing and terminating in the process of implementation of the functions of the judiciary. It is a conclusion reached by M.O. Kolokolov. He stated that the mechanism of the judiciary is not limited to the judicial system (that is only its apparatus making organizational legal relations) and the structure of courts in a state (that is no more than a hierarchically structured set of state institutions administering justice) but also their activities that are joint, coordinated and based on a special procedural act (procedural legal relations). Further, the scholar states that the legal literature lacks a single term simultaneously including all components of the mechanism of the judiciary. In our opinion, the term judicial law most fully covers the content of organizational, procedural and administrative legal relations arising in the process of functioning of the judiciary.

The object of judicial legal relations organically combines with the subject of legal relations. In the theory of law, the object of legal relations is usually understood as an objective reality, general legal phenomena and processes that exist in the context of specific legal relations. Extrapolating aforesaid to the object of judicial relations, we define it as an existing legal reality and the legal matter that has developed under the provided legal regime of the judiciary. The object of judicial relations is an organic whole and a complex defined by objective laws of a level of social development. It has an impact on an implementation mechanism of the right to judicial protection adopted in a state. The latter has a decisive influence on the content of legal relations that arise when judicial power exercise its functions.

*The legal originality* of judicial law as a branch of law lies in its special method of legal regulation. This method is determined by ways of a court's legal influence on public relations and legal con-

nection methods legal between subjects of judicial relations.

As noted by M.O. Kolokolov and S.G. Pavlikov, the judiciary appears to be a specific form of government intervention in a conflict situation in a society, in a special power influence of the state on conflict parties and the relationship between them. In a process of such intervention (influence), the state enters in numerous and diverse power relations with the parties to a conflict and third parties. It creates special conditions for a state (including the court) and other participants to a process over their rights and responsibilities. Under such conditions, a state duly represented by a court, independent and autonomous members of society, their associations and legal entities (a state is also a legal entity), seek to achieve their interests in a civilized manner. As a rule, the power relations formed in this case acquire a legal form and their content gets concretized. Thus, they become judicial-power legal relations. In other words, they turn into a legally established interconnected behaviour of a court and parties. The idea of satisfaction through a judicial review of the vital needs of parties, society and a state is the cornerstone of judicial-power relations.

Evidently, the main methods of judicial law are imperative one and dispositive one. These methods are equally inherent in organizational, procedural and administrative legal relations that arise in the process of functioning of the judiciary. In particular, in organizational judicial relations, the imperative method of legal regulation is determined by the authoritarian nature of a court. It is a subject of judicial and, therefore, state power. Hence, its relations with other government agencies in terms of organizational support of a court are prescriptive and subordinate. On the other hand, the parity of branches of government and the nature of judicial self-government requires not only the imperative method of legal regulation but also the dispositive one.

Although the court is the sole "leading" authority, in procedural legal relations the specifics of a judicial process (that is a kind of legal relationships) is in the mutual correspondence of rights and obligations between parties to a process and a court. For instance, as it goes in civil proceedings. A plaintiff has the right to file a lawsuit. A court is obliged to accept it and take the necessary action; it calls a defendant. The defendant has the right to appear and deny the claim. The court is obliged to accept the statements of the parties; the parties have the right to point out the facts and provide evidence. The court must provide these statements

with a legal assessment. The parties have the right to file a petition. The court is obliged to consider them, etc. Such a scheme is inherent in any judicial process regardless of the subject matter. The specifics of the legal relationship between a court and parties to a process determines the specifics of the judicial mechanism. Its distinguishing feature is the decision on the merits of the dispute on the basis of law taking into account the positions of the parties.

As for the methods of legal regulation of administrative legal relations of a court, they are also characterized by an organic unity of the imperative and dispositive method. For example, with regard to legal relations that are a subject of judicial proceedings, a court decision contains an express reference of parties' behaviours necessary for the exit from the specific relations that constitute "a legal anomaly". The execution of a court decision is ensured by the mechanism of state coercion. Thus, it is a classic imperative method of legal regulation. With regard to legal relations that are not a subject of specific judicial proceedings, their participants independently choose the sources of law to regulate their legal relations. Among others, they can use the acts of the Supreme Court, the Constitutional Court of Ukraine, the European Court of Human Rights etc. So, the dispositive method can also be used in the implementation of the managerial influence of the judiciary on public relations.

#### **The system of legal institutions of judicial law**

Like in any legal system, another important component of the judicial law system is the existence of a system of legal institutes, which are a relatively separate group of legal norms governing qualitatively homogeneous social relations within a particular branch of law or are interdisciplinary. In this aspect, we support A.P. Huskova who defines the right to judicial protection as having a complex intersectoral nature and judicial protection itself as a complex intersectoral institute. Hence, it is a set of interrelated legal norms (institutes) contained in different branches of law governing a homogeneous group of social relations. Despite the diversity of substantive and procedural rules governing the statutory and procedural grounds for the organization and functioning of bodies that ensure the exercise of the right to judicial protection, their interaction and interdependence should be noted. For example, an institute of an appeal of a court decision provides for the interaction of form (existence of instances as an organizational principle a judicial system) and content (a procedure of appellate and cassation review of a court decision). An institute of



the right to a proper trial provides for the form (the organizational principle of territoriality and specialization in the construction of the judicial system) and the content (the territorial and substantive jurisdiction of the case). There are many other alike examples of the intersectoral legal institutes in the system of judicial law.

Thus, the interaction of form and content of social relations that arise in the exercise of the right to judicial protection determines the integrity and the unity of judicial law as a complex branch of law.

### **Differentiation and unity of justice**

The characterization of judicial protection as of an intersectoral institute has become the basis for scientific proposals on the unification of sectoral legislation governing judicial protection. The only purpose of judicial protection, according to V.O. Lazarieva, dictates the unity of legal means and methods of protection of human rights and freedoms regardless of the form of justice. She submits that there is no reasonable justification for the existence of different deadlines for appealing court decisions made in criminal and civil proceedings, differences in the number of procedural opportunities provided to protect an infringed right and the procedure for granting a party a certain status. Furthermore, as D.D. Luspenyk states, "Modern requirements for the development of procedural law apart from the efficiency of justice are also based on the division of justice into types, the unification of definitions and legal institutions in different procedural acts and the convergence of judicial procedures".

Supporting this scientific position, professors O.G. Shylo and L.M. Loboiko singled out the following features of the exercise of the right to judicial protection, which are common for all types of public legal proceedings:

- the exercise of the right to judicial protection is a process consisting of separate stages of a logical sequence;

- the realization of the right to judicial protection requires law enforcement activity of a court that, as a rule, does not complete the law enforcement process (as it is its stage) ending with the execution of the court decision. Such a conclusion stems from the analysis of the case-law of the European Court of Human Rights. It considers the execution of a court decision to be an integral part of a judicial proceeding within the meaning of Art. 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms;

- the right to judicial protection is always exer-

cised under certain procedures regulating both the grounds for applying for protection to the court and the procedure for carrying out the law enforcement process itself;

- the exercise of the right to judicial protection is carried out by various procedural means, as its content includes a number of rights-elements, each having its own peculiarities of legal regulation. However, the same means of exercising of this right may be used in different procedural areas;

- the right to judicial protection is realized in the form of legal relations. The content of such relations is in the actual behaviour of their subjects.

Nevertheless, the universality of the nature of the right to judicial protection, however, does not exclude the specifics of its implementation in a particular type of proceedings.

We share the point of view of D.D. Luspenyk that the judiciary is a complex system of institutes, stages and proceedings, which together determine a certain unified standard of justice. However, the recognition of judicial law as a complex branch of law neither denies nor encroaches the right to the existence of procedural branches of law. The unified standard of justice only requires the reduction of differences in the content of legal norms governing procedural legal relations. It is impossible to demand (or insist on) unification of a procedural form in all cases and it does not correspond to the modern realities of the judiciary. By establishing the differentiation of court proceedings, a legislator provides for the peculiarities of consideration of certain cases that are dependent upon relevant proceedings. Nevertheless, it is reasonable to unify the standards of justice – the principles of justice, stages, their order, the procedure of the execution of court decisions, the procedure for appealing, etc. The basis for this conclusion is the commonality of an object of judicial protection that is realized in different types of proceedings by the protection of rights, freedoms and legitimate interests of natural or legal entities, the interests of the state and society.

### **Court decisions**

Another additional point we would like to make in favour of the separation of judicial law is the nature and legal force of court decisions. Currently, not only decisions of the European Court of Human Rights or the Constitutional Court are recognized as sources of law, but also decisions of the Supreme Court. Its legal conclusions are binding in the law enforcement practice of courts and other law enforcers. Thus, the level of development of

legal science and practice allows recognizing the powers of courts to interpret the law, to formulate legal grounds for regulating legal relations not regulated by law and to establish the content of legal rules that is more relevant for today. They may also change the content of the rule or include some ideas that were not laid down when adopting regulations. As noted by S.V. Shevchuk, Western literature uses a special term for such powers of courts – judge-made law. It is understood as law established in a court precedent or a court decision. It may also be perceived as law derived from a court decision as opposed to regulations or administrative practice.

Therefore, summarizing the above, we emphasize that legal science and practice do not stand still. The emergence and development of new social and legal relations create preconditions for the emergence of new branches of law and the revision of the system of modern law. In our opinion, today all the prerequisites for the separation of judicial law as a complex branch of law do exist. The subject of judicial law is the legal regulation of social relations arising in the implementation of the right to judicial protection. Hence, judicial law combines several specific (one might even say unique) legal relations. The specificity of the mentioned relations provides for the interaction of substantive law (which determines the statutory provisions on the judiciary and the status of the judiciary, the organization of prosecutorial and advocacy activities) and procedural law (which determines the general principles of judicial process as of a mechanism for the exercise of the right to judicial protection).

### Conclusions

The judicial reform carried out in the country should have a complex character. Its task is to embrace and regulate not only a strong relationship of different judicial proceedings types but also matters of the judiciary.

Moreover, it should be kept in mind that the tasks of the judicial reform include not only the linkage within the judicial system but also the provision of an interaction mechanism between a state and society (namely, external links). This mechanism should have a regulatory framework. It creates favourable conditions for the integrated study of the problems of justice in all aspects of the judiciary as the field of state activity. The concept of judicial law is designed specifically for the strengthening of judicial power as it possesses essential characteristics of state power and has to

execute on the function of judicial protection. This function is fundamental for a law-governed democratic state.

The meaning of the concept of judicial law both in theoretical and practical aspects is crucial for the acknowledgement of the self-sufficient role of judicial law in the legal system, the understanding and the execution of judicial law for a court to be able to provide judicial protection. Therefore, it should be emphasized that judicial protection as a function of judicial power is the key and integral part of all procedural activities. Furthermore, the function of protection is inherent in the activity of all state structures.

In general, the concept of judicial law prescribes the formation of a complex branch of law that unifies provisions on judicial protection of human rights and fundamental freedoms. It is important to note that procedural branches of law should not be substituted during the formation of judicial law. Yet they should be developed in parallel at the same time. When judicial law becomes formed and acknowledged as an independent branch, procedural law will not lose its independent significance in the legal system. Even more, these are means of judicial law that may ensure the unity of the constitutional principles of justice, the unity of functions, the commonality of judicial methods, evidence, evaluation criteria, requirements to judicial acts and approaches to their legal force and binding nature. This is the main task of judicial law.

Social relations form the subject of the judicial law science. These relations bring procedural branches of law in proximity with one another and judiciary. It brings to life the idea of the judicial law codification in a separate legal act. Hence, the practical role of judicial law science is in the actuality of such an idea.

The diversity of legal relations and the multidimensionality of legal regulation subject shape the difference in methods of judicial law legal regulation. It should be mentioned that relations stemming from the exercise of the right to judicial protection combine different methods. Such methods are imperative, dispositive, adversarial (in court proceedings), coordinative ones (in organizational and managerial relations), etc. Thus, judicial law refers to complex branches of law.

### Conflict of interest

None to declare.

### Acknowledgements

None.



**REFERENCES**

1. Riazanovskyi, V. A. (1996). Unity of Process. Moscow: Law Bureau "Gorodets" (in Russ.).
2. Kolokolov, N. A. (2005). Judicial Power: on the Existence of the Phenomenon in the Logos. Monograph. Moscow: Lawyer (in Russ.).
3. Muradian, E. M. (2007). Judicial Law. Saint-Petersburg: Legal Center Press, 575 p.
4. Moskvych, L. M. (2015). Judicial Law: a Step from a Theory to a Branch of Law. *Law of Ukraine*, (3), 18–26 (in Ukr.).
5. Moskvych, L. M. (2017). System of Judicial Law. *Law of Ukraine*, (5), 96–101 (in Ukr.).

---

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

**Published in:**

Форум права: 68 pp. 6–14 (3).

**Related identifiers:**

10.5281/zenodo. 5075673

[http://forumprava.pp.ua/files/006-014-2021-3-FP-Moskvych\\_3.pdf](http://forumprava.pp.ua/files/006-014-2021-3-FP-Moskvych_3.pdf)

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2021\\_3\\_3.pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2021_3_3.pdf)

**License (for files):**

[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

**Received:** 07.07.2021

**Accepted:** 19.07.2020

**Published:** 22.07.2020

**Available online:** 22.07.2020

**Cite as:**

**Moskvych, L. M. (2021). Dialectics of the Right to Judicial Protection. *Форум Права*, 68(3), 6–14. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075673>**

Moskvych, L. M. (2021). Dialectics of the Right to Judicial Protection. *Forum Prava*, 68(3), 6–14. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075673>

УДК 343.57:615.2/3

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075677>

**Н.О. ГУТОРОВА,**

професор кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, м. Полтава, Україна; e-mail: [natalygutorova@gmail.com](mailto:natalygutorova@gmail.com);  
**ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-2485-0651>

## ЧОРНИЙ ОНЛАЙН РИНОК ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19: ПРАВОВІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ

**N.O. GUTOROVA,**

Professor, Chair of Criminal Law and Criminal Law Disciplines, Poltava Law Institute, Yaroslav Mudryi National Law University, Poltava, Ukraine; e-mail: [natalygutorova@gmail.com](mailto:natalygutorova@gmail.com);  
**ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-2485-0651>

### LEGAL REMEDIES AGAINST BLACK ONLINE MARKET OF MEDICINES DURING COVID-19 PANDEMIC

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

**Постановка проблеми.** Широкий розвиток Інтернет-торгівлі лікарськими засобами під час пандемії COVID-19 призвів до збільшення обігу незаконної фармацевтичної діяльності, появи на ринку великої кількості контрабандних, неякісних, а також фальсифікованих лікарських засобів. Україна, дозволивши у 2020 році здійснення електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами, не вжила жодних заходів щодо правової охорони публічного здоров'я від незаконної фармацевтичної діяльності. **Метою** статті є привернення уваги науковців, органів влади та громадськості до небезпеки незаконного обігу лікарських засобів, що здійснюється шляхом Інтернет-торгівлі, а також необхідності кримінально-правової охорони публічного здоров'я від такої діяльності в Україні. При здійсненні дослідження використано ряд наукових **методів**. Методи системно-структурного аналізу, індукції і дедукції застосовувались на всіх етапах дослідження при вивченні правового регулювання продажу лікарських засобів на національному і міжнародному рівнях, практики його застосування, стану злочинності та іншої протиправної поведінки у цій сфері, аналізі судової практики, аналітичних матеріалів і наукових джерел. Формально-логічний метод був застосований для вивчення нормативно-правових актів і міжнародних документів, порівняльно правовий – для здійснення порівняльного аналізу нормативно-правового регулювання інтернет-торгівлі лікарських засобів, а також практики його застосування в Україні, США та країнах Європейського Союзу, метод контент-аналізу – для вивчення публіцистичних матеріалів, а також дослідження web-сайтів, на яких пропонувались дистанційний продаж і доставка споживачу лікарських засобів. **Результатами** дослідження стало виявлення в Україні: широкої мережі незаконних Інтернет-аптек, що здійснюють безконтрольний обіг незаконно ввезених в Україну лікарських засобів; недосконалості регуляторного законодавства; фактичної відсутності правової охорони публічного здоров'я від незаконної фармацевтичної діяльності, у тому числі обігу неякісних лікарських засобів. На підставі цього зроблено **висновки** щодо необхідності невідкладного розроблення і запровадження в Україні дієвого механізму правового регулювання та охорони дистанційної торгівлі і доставки споживачу лікарських засобів з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Окремими складовими такого механізму на національному рівні в Україні мають бути: ухвалення змін до підзаконних нормативних актів щодо порядку здійснення дистанційної торгівлі лікарськими засобами та їх доставки споживачу, а також контролю за здійсненням господарської діяльності у цій сфері; криміналізація незаконної фармацевтичної діяльності, у тому числі контрабанди лікарських засобів та їх незаконної оптової і роздрібною торгівлі ними. На міжнародному рівні існує необхідність створення міжнародного механізму обміну інформацією та протидії незаконній фармацевтичній діяльності, що здійснюється з використанням мережі Інтернет.

**Ключові слова:** публічне здоров'я; біологічна безпека; фальсифікація лікарських засобів; Інтернет-торгівля лікарськими засобами; кримінальна відповідальність

\*\*\*

**Problem statement.** The overall development of online trade-in medicines during the COVID-19 pandemic has led to an increase of illegal pharmaceutical activities, the appearance on the market of a large number of falsification, substandard, and counterfeit medicines as well as smuggled medicines. Having allowed the electronic retail trade of medicines in 2020, Ukraine did not take any legal remedies to protect public health from illicit pharmaceutical activities. **The purpose** of the article is to draw the attention of scientists, authorities, and the public to the danger of illegal medicine trafficking carried out through Internet trading and the need for legal protection of public health from such activities in Ukraine. In the article were used a few **methods** for interpretation purposes. The methods of system-structural analysis, induction, and deduction were applied at all stages of the study in the study of the legal regulation of the sale of medicines at the national and international levels, the practice of its application, the state of crime, and other illegal behavior in this area, the analysis of judicial practice, analytical materials and scientific sources. The formal-logical method was used to study regulatory legal acts and international documents, the comparative method – to carry out a comparative analysis of the legal regulation of the online trade of medicines, as well as the practice of its application in Ukraine, the USA, and the countries of the European Union, the method of content analysis - to study journalistic materials, as well as research websites that offered distance selling and delivery of medicines to consumers. The **results** of the study were the identification in Ukraine: (a) a vast network of illegal Internet pharmacies, carrying out the uncontrolled circulation of drugs illegally imported into Ukraine; (b) the imperfection of regulatory legislation; (c) the actual absence of criminal law protection of public health from illegal pharmaceutical activities, including the circulation of low-quality medicines. Based on this, **conclusions** were drawn about the need for urgent development and implementation in Ukraine of an effective mechanism for legal regulation and protection of distance selling and delivery of medicines to the consumer using information and communication technologies; proposals were made on the individual components such a mechanism. Such components of this mechanism at the national level in Ukraine should be: (1) the adoption of amendments to the by-laws on the procedure for the remote sale of medicines and their delivery to the consumer; (2) control over the implementation of economic activities in this area; (3) criminalization of illegal pharmaceutical activities, including drug smuggling and their illegal wholesale and retail trade. At the international level, there is a necessity to create an international mechanism to exchange information and counter illegal online pharmaceutical activities.

**Key words:** public health; biological safety; counterfeit medicine, online medicine trade; criminal liability

### Постановка проблеми

Обіг лікарських засобів має належати до найбільш регульованих видів господарської діяльності, оскільки позитивні зобов'язання демократичної держави щодо захисту життя і здоров'я людини вимагають вжиття заходів щодо недопущення обігу фальсифікованих і неякісних ліків. Важливим є також і обмеження вживання лікарських засобів поза призначенням лікаря, оскільки таке самолікування в багатьох випадках призводить до заподіяння не тільки шкоди здоров'ю пацієнта, але навіть й до його смерті. Керуючись принципом пропорційності, багатьма країнами світу запроваджені суттєві обмеження щодо здійснення господарської діяльності з виробництва та обігу лікарських засобів, а також встановлені суворі заходи контролю за такою діяльністю.

Онлайн торгівля лікарськими засобами, на відміну від їх продажу в умовах аптеки, характеризується більш високим ризиком здійснення такої діяльності особами, які не мають відповідного дозволу, а також потрапляння на ринок фальсифікованих, неякісних, незареєстрованих або контрабандних лікарських засобів. Ризик псування лікарського засобу виникає також під час доставки його пацієнту із застосуванням послуг кур'єра або поштових сервісів, оскільки

для переважної більшості ліків встановлені певні умови зберігання. Враховуючи зазначені обставини, дистанційна торгівля лікарськими засобами та їх доставка пацієнту потребують відповідного правового регулювання й контролю за додержанням його вимог.

Слід зазначити, що Інтернет-торгівля лікарськими засобами набула широкого розповсюдження під час запровадження карантинних обмежень у зв'язку з епідемією COVID-19. Так, в Україні вперше було дозволено електронну дистанційну торгівлю лікарськими засобами та їх доставку споживачу у 2020 році саме у зв'язку зі встановленням карантину. Ця діяльність одразу набула надзвичайного поширення, але до теперішнього часу не створено належної правової бази для забезпечення безпеки споживачів лікарських засобів при їх придбанні з використанням Інтернет-аптек. Як наслідок, в Україні створено й постійно розвивається чорний онлайн ринок лікарських засобів, де їх реалізацією займаються особи, які не мають ліцензії на здійснення такої діяльності, а предметом стають контрабандно ввезені, незареєстровані, неякісні та фальсифіковані лікарські засоби.

В українській правовій науці належної уваги протидії незаконній фармацевтичній діяльності, що здійснюється через Інтернет-торгівлю лікар-

ськими засобами, не приділялось. Питання запобігання та протидії чорному ринку лікарських засобів переважно розглядалось лише в аспекті протидії фальсифікації медичної продукції. Так, зокрема, І. Демченко та О. Соловійов дослідили функціонування механізму запобігання фальсифікації лікарських засобів на міжнародному і національному рівнях [1]; Н. Гуторова, О. Житний та О. Соловійов розглядали передбачені Конвенцією Медікрайм правові інструменти кримінально-правової протидії фальсифікації лікарських засобів та їх вплив на стан протидії загрозам публічному здоров'ю [2]; С.О. Лебедь – історичні аспекти та сучасний стан протидії фальсифікації лікарських засобів з точки зору фармакології та організації фармацевтичної діяльності [3]. При цьому вказані праці були підготовлені до запровадження в Україні електронної дистанційної торгівлі лікарськими засобами.

Окремі аспекти правового регулювання дистанційної торгівлі лікарськими засобами висвітлені лише у В.М. Пашкова "Правові особливості дистанційної торгівлі лікарськими засобами: перспективи реалізації положень закону" [4], Л. Просяник "Фармацевт і дистанційна торгівля ліками" [5], але в них не розглядалися правові засоби протидії незаконній фармацевтичній діяльності.

Навпаки, Тім К. Маккі и Брайан А. Лян (Maskey and Liang, 2013) звернули увагу, що діяльність незаконних Інтернет-аптек створює глобальний ризик для здоров'я, безпеки пацієнтів, а також для кібербезпеки суспільства, тому протидія цьому негативному явищу потребує об'єднаних зусиль міжнародної спільноти [6]. Сімона Ломбардо, Франса Маріно і Марко Косентіно (Lombardo, Marino and Cosentino, 2019) представили результати опитування італійської фармацевтичної спільноти, за яким позитивне ставлення до Інтернет-продаж рецептурних лікарських засобів висловили лише 4,9 % учасників, а нерецептурних лікарських засобів – 25,4 % [7]. Джек Е. Фінчем (Fincham, 2021) привертає увагу до складнощів протидії діяльності злочинних угруповань, які здійснюють незаконну онлайн торгівлю лікарськими засобами, необхідності консолідації дій урядів й добровільних зусиль фармацевтичних і медичних професійних спільнот [8]. Андрас Фіттлер, Латіфат Аденіє, Золтан Катз та Річард Белла (Fittler, Adeniye, Katz and Bella, 2021) роблять висновок про вплив інфодемії на збільшення незаконних продажів лікарських засобів під час пандемії COVID-19 [9].

Таким чином, незважаючи на широке розповсюдження в Україні чорного онлайн ринку лікарських засобів під час пандемії COVID-19, суттєву загрозу здоров'ю і безпеці пацієнтів, проблема правової протидії цьому явищу є майже недослідженою в українській правовій науці. Тому метою статті є привернення уваги науковців, органів влади і громадськості до небезпеки незаконного обігу лікарських засобів, що здійснюється шляхом Інтернет-торгівлі і є частиною глобального чорного ринку медичної продукції, а також необхідності правової охорони публічного здоров'я та безпеки пацієнтів від такої діяльності в Україні. Її новизна полягає в нових знаннях у сфері сучасного стану правової протидії здійсненню незаконної фармацевтичної діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних технологій в Україні, а також виробленні комплексу науково-обґрунтованих пропозицій щодо захисту публічного здоров'я від загроз, пов'язаних із розповсюдженням фальсифікованих, неякісних та незареєстрованих в Україні лікарських засобів. Завданням статті є: а) вивчення стану незаконної онлайн торгівлі лікарськими засобами в Україні та світі; б) з'ясування організаційних форм і каналів розповсюдження в Україні незаконно ввезених лікарських засобів; г) аналіз судової практики щодо кримінальної відповідальності за фальсифікацію лікарських засобів та обіг фальсифікованих лікарських засобів з використанням онлайн торгівлі; д) дослідження стану правового регулювання та охорони дистанційної торгівлі лікарськими засобами з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; є) вироблення пропозицій щодо вдосконалення правової охорони публічного здоров'я від загроз, пов'язаних з розповсюдженням фальсифікованих, неякісних та незареєстрованих в Україні лікарських засобів.

При здійсненні дослідження використано наукові методи системно-структурного аналізу, індукції, дедукції, формально-логічний, порівняльно-правовий та контент-аналізу. За їх допомогою проаналізовано нормативно-правові акти України, що регулюють дистанційну електронну торгівлю лікарськими засобами, акти м'якого права ЄС, Конвенцію Ради Європи про підрозроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я від 28.10.2011 р., звіти Інтерполу і Європолу, практику судів України щодо кримінальної відповідальності за фальсифікацію та обіг фальсифікованих лікарських засобів. З використанням контент-аналізу виявлено 10 сайтів Інтернет-аптек, які пропону-



вали продаж незаконно ввезеного в Україну лікарського засобу, досліджено зміст інформації, розміщеної на цих сайтах.

### **Стан незаконної онлайн торгівлі лікарськими засобами**

Чорний онлайн ринок лікарських засобів, на якому реалізуються фальсифіковані, нестандартні, незареєстровані в певній країні, а також неякісні лікарські засоби, належить до найприбутковіших видів злочинного бізнесу. Ще у 1999 році за ініціативою Національної асоціації фармацевтів США (National Association of Boards of Pharmacy, NABF) було запроваджено програму верифікації сайтів Інтернет-аптек [10]. Незважаючи на заходи, які вживались США щодо безпеки фармацевтичної діяльності, незаконний продаж в Інтернеті небезпечних ліків є широко розповсюдженим видом діяльності. *За даними звіту NABF, оприлюдненого у 2015 році, внаслідок аналізу біля 11 тис. веб-сайтів, які здійснювали в США онлайн торгівлю рецептурними лікарськими засобами, було виявлено 96 % тих, що не відповідали фармацевтичному законодавству США і стандартам безпеки пацієнтів [11].*

Починаючи з 2008 року у світі щорічно проводиться операція *Pangea*, яку координує Міжнародна організація кримінальної поліції Інтерпол. Метою цієї операції є боротьба з онлайн торгівлею незаконними лікарськими засобами. В ній беруть участь правоохоронні, митні органи, органи охорони здоров'я та представники приватного сектору різних країн світу [1, с.50]. 18–25 травня 2021 році було проведено операцію *Pangea–XIV*, в якій взяли участь 92 країни. Було перевірено 710 тис. упаковок лікарських засобів, вилучено небезпечної продукції на суму 23 млн. доларів США, закрито 113 тис. веб-сайтів, через які здійснювався продаж ліків, заарештовано 277 осіб [12].

Європол 17.04.2020 року представив звіт "Вірусний маркетинг – фальсифіковані, субстандартні товари і злочини проти інтелектуальної власності під час пандемії COVID-19", в якому звернута увага на зростання кримінальної активності міжнародних організованих злочинних угруповань щодо незаконної онлайн торгівлі небезпечною для пацієнтів медичною продукцією під час пандемії. У цьому звіті *Україна поряд із Туреччиною віднесена до основних країн-транзитерів контрафактної та субстандартної медичної продукції в країни ЄС. За даними звіту 8,1 % підозрюваних, які поставляли до ЄС*

*таку продукцію, мали громадянство України, що поступається лише Польщі і Румунії, громадянство яких мали 12,3 % і 11,1 % осіб відповідно [13].*

Для підтвердження або спростування гіпотези про наявність в Україні широкого ринку незаконних лікарських засобів, що реалізуються з використанням мережі Інтернет, у травні-липні 2021 року був здійснений контент-аналіз інформації, розміщеної на веб-сайтах, що пропонують споживачам медичну продукцію. Для дослідження було обрано рецептурний лікарський засіб "АЛФЛУТОП", розчин для ін'єкцій виробництва КО "Біотехнос" А.Т., Румунія. ТОВ "Біотехнос" (код ЄДРПОУ 41599490) має ліцензію на імпорт та оптову торгівлю лікарськими засобами і є єдиним в Україні офіційним представником румунської компанії "Біотехнос", виробника препарату "АЛФЛУТОП". На час дослідження препарат імпортувався в Україну цією компанією у вторинній упаковці, де на жовтому фоні розміщено надпис лікарського засобу та інша інформація українською мовою.

Дослідження інформації з Інтернету виявило значну кількість веб-сайтів, на яких пропонувалася для продажу споживачам лікарський засіб "АЛФЛУТОП", з яких було обрано 10 сайтів, де препарат пропонувалася в вторинній упаковці, що за зовнішнім виглядом відрізнялась від тієї, в якій він офіційно ввозиться в Україну, тобто мала місце незаконна фармацевтична діяльність. Результати цього пошуку представлені в Таблиці.

При цьому жоден із зазначених веб-сайтів не мав інформації про наявність ліцензії на продаж (оптовий або роздрібний) лікарських засобів. За результатами аналізу нами до першої групи були віднесені Інтернет-аптеки, на сайті яких споживач відверто інформувався, що запропоновані ліки ввозяться в Україну поза офіційним дозволом, безпосередньо з країн ЄС або інших країн (№№ 1-6 в Таблиці). Характерною особливістю незаконних Інтернет-аптек цієї групи була відсутність будь-якої інформації про місце її розташування або про номер стаціонарного телефону. Зв'язок з покупцем пропонувалася за мобільним телефоном та (або) за допомогою функції зворотного зв'язку, передбаченої безпосередньо на веб-сайті.

Друга група веб-сайтів містила інформацію для споживача, яка начебто свідчила, що Інтернет-продаж лікарських засобів здійснюється відповідно до законодавства України, оскільки споживачу такі Інтернет-продавці лише допома-



гають знайти потрібні ліки в аптеці, оплатити їх та доставити за призначенням (№№ 7-10 в Таблиці). На відміну від веб-сайтів Інтернет-аптек першої групи, споживачу надавалась ін-

формація про номер стаціонарного телефону, а в окремих випадках і про адресу розташування Інтернет-аптеки, з якої можна було здійснити самовивіз лікарських засобів.

**Таблиця – Пропозиції продажу Інтернет-аптеками незаконно ввезеного в Україну лікарського засобу "АЛФЛУТОП", виробництво Румунія (станом на 20.07.2021 року)**

№ п/п	Назва Інтернет-аптеки	Група	Пропозиція незаконно ввезеного в Україну лікарського засобу "АЛФЛУТОП"	Надпис на вторинній упаковці (мова)
1.	ONE-АПТЕКА	Перша	<a href="https://oneapteka.com.ua/allmeds/bones/kupit-alflutop-1-10-cena.html">https://oneapteka.com.ua/allmeds/bones/kupit-alflutop-1-10-cena.html</a>	Російська
2.	iMed+ онлайн		<a href="https://a24.com.ua/products/alflutop-ampuly-10-mg-ml-2-ml-5-sht-biotehnos-sa">https://a24.com.ua/products/alflutop-ampuly-10-mg-ml-2-ml-5-sht-biotehnos-sa</a>	Російська
3.	НашаАптека		<a href="https://apo.com.ua/products/alflutop-2ml-n5-amp-r-r-din">https://apo.com.ua/products/alflutop-2ml-n5-amp-r-r-din</a>	Російська
4.	AFLUTOP		<a href="http://www.alflutop.com.ua">http://www.alflutop.com.ua</a>	Румунська
5.	Evrofarm.com.ua		<a href="https://www.evrofarm.com.ua/alflutop_id18855">https://www.evrofarm.com.ua/alflutop_id18855</a>	Румунська
6.	Tabletki.in.ua		<a href="https://tabletki.in.ua/p/1179546625-alflutop-alflutop-10-ampul-kupit-cena-kiiev-odessa-harkov-dnepr-v-ukraine">https://tabletki.in.ua/p/1179546625-alflutop-alflutop-10-ampul-kupit-cena-kiiev-odessa-harkov-dnepr-v-ukraine</a>	Румунська
7.	Фармалад (FarmaLad)	Друга	<a href="https://farmalad.com/search-catalog/search-goods-0-20-1444517130-.htm">https://farmalad.com/search-catalog/search-goods-0-20-1444517130-.htm</a>	Російська
8.	7Я Інтернет- аптека Семья		<a href="https://apteka7ya.kiev.ua/ProductPage.aspx?productId=d31b134d-9ca8-40a1-a387-516513e23b45">https://apteka7ya.kiev.ua/ProductPage.aspx?productId=d31b134d-9ca8-40a1-a387-516513e23b45</a>	Російська
9.	Apteka.life		<a href="https://apteka.life/index.php?route=product/search&amp;search=%D0%90%D0%BB%D1%84%D0%BB%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%BF">https://apteka.life/index.php?route=product/search&amp;search=%D0%90%D0%BB%D1%84%D0%BB%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%BF</a>	Російська
10.	Аптека Парус		<a href="https://www.aptekaparys.com.ua/search.php?search=%C0%EB%F4%EB%F3%F2%EE%EF+%28alflutop%29+%E0%EC%EF.+1+%EC%EB.+1%25+%B910">https://www.aptekaparys.com.ua/search.php?search=%C0%EB%F4%EB%F3%F2%EE%EF+%28alflutop%29+%E0%EC%EF.+1+%EC%EB.+1%25+%B910</a>	Російська

Щодо характеру діяльності, то вона була представлена досить суперечливо – на головній сторінці веб-сайту йшлося лише про службу доставки ліків, але на інших сторінках, як правило, використовувався термін "Інтернет-аптека". Споживачу повідомлялося, що всі представлені на веб-сайті ліки офіційно зареєстровані в Україні, мають сертифікат якості та купуються лише в аптеках м. Києва, які мають ліцензію на роздрібну торгівлю лікарськими засобами. Окремі веб-сайти цієї групи містили повідомлення, що запропонована споживачу доставка лікарських засобів являє собою діяльність відповідно до договору публічної оферти, оскільки ніхто не може людині заборонити купувати ліки не особисто, а доручити це своєму другу чи родичу. Інколи навіть згадувалось про рецепт, який можуть попросити у споживача при доставці йому рецептурних лікарських засобів, правда при цьому пропонувалась доставка за допомогою оператора поштового зв'язку "Нова пошта", який, за задумом авторів тексту, цей рецепт і мав перевірити. Все це виглядає як відверте знуцання над недосконалістю правового регу-

лювання фармацевтичної діяльності в Україні та неефективністю діяльності контролюючих і правоохоронних органів у цій сфері.

Той факт, що на веб-сайтах як першої, так і другої груп пропонувалась до продажу лікарський засіб "АЛФЛУТОП", незаконно ввезений в Україну, є свідченням того, що Інтернет-аптеки обох груп здійснюють незаконну діяльність. При цьому щодо них ідентичними є способи продажу лікарських засобів, оплати та доставки споживачу.

Таким чином, слід констатувати наявність в Україні розгалуженої системи Інтернет-аптек, що здійснюють незаконний продаж лікарських засобів невідомого походження, щодо яких не здійснюється передбачений Законом "Про лікарські засоби" контроль походження, якості, умов зберігання і транспортування.

Відсутність в Україні контролю походження та якості лікарських засобів на стрімко зростаючому онлайн ринку створює сприятливі умови для обігу фальсифікованих лікарських засобів. Разом із тим, аналіз судової практики щодо застосування за ст.321<sup>1</sup> "Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських

засобів" Кримінального кодексу України (далі – КК) свідчить, що з 28 вироків судів України, винесених за цією статтею з 2013 по 2021 роки, лише в одному йдеться про онлайн продаж фальсифікованого лікарського засобу. Так, вирок Шевченківського районного суду м. Києва особа, яка діяла в складі міжнародного організованого злочинного угруповання, була засуджена на збут фальсифікованого лікарського засобу Keytruda (Кітруда) з використанням мережі Інтернет [14]. В інших вироків йшлося лише про виготовлення фальсифікованих ліків (переважно спирту медичного) та (або) їх реалізацію через звичайні аптеки, що мають ліцензію на роздрібну торгівлю лікарськими засобами.

*Враховуючи, що широко розповсюджена в Україні незаконна онлайн торгівля ліками є в світі одним із основних каналів реалізації фальсифікованих лікарських засобів, можна припустити високий рівень латентності такої діяльності.*

#### **Правове регулювання електронного дистанційного продажу лікарських засобів в Україні**

Електронна дистанційна роздрібна торгівля лікарськими засобами в Україні вперше була дозволена на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 23.03.2020 р. № 220. Відповідно до цієї Постанови були внесені зміни до Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів), якими надано дозвіл на здійснення дистанційної роздрібною торгівлі лікарськими засобами у разі встановлення карантину відповідно до Закону України "Про захист населення від інфекційних хвороб" або введення надзвичайного стану відповідно до Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" на період його встановлення. Право на здійснення такої діяльності було надане лише ліцензіатам, що мають ліцензію на провадження господарської діяльності з роздрібною торгівлі лікарськими засобами, яким також було надано дозвіл на організацію та здійснення доставки лікарських засобів безпосередньо споживачам з дотриманням умов зберігання лікарських засобів, визначених виробником під час їх транспортування, зокрема із залученням на договірних засадах операторів поштового зв'язку. Цей дозвіл не розповсюджується на такі категорії ліків: 1) лікарські засоби, які відпуска-

ються виключно за рецептом лікаря, крім тих, які підлягають реімбурсації; 2) наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори (за відповідним переліком); 3) сильнодіючі та отруйні лікарські засоби; 4) лікарські засоби, які потребують особливих умов зберігання.

17.09.2020 року електронна роздрібна торгівля лікарськими засобами отримала законодавче закріплення на підставі закону "Про внесення змін до статті 19 Закону України "Про лікарські засоби" щодо здійснення електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами". Цей закон набрав чинності 14.10.2020 та був введений в дію через три місяці з дня набрання чинності, тобто з 14.01.2021 року. За час між набранням чинності та введенням в дію Кабінет Міністрів України відповідно до п.3 Перехідних положень до зазначеного Закону був зобов'язаний розробити нормативно-правові акти, необхідні для його реалізації, привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом, а також забезпечити приведення у таку відповідність нормативно-правових актів міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. Законодавчі вимоги щодо електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами, передбачені цим Законом, мали забезпечити умови, за яких законну діяльність ліцензіатів можна було би легко відрізнити від незаконної діяльності, а умови доставки лікарських засобів споживачу відповідали би вимогам щодо зберігання та транспортування певного лікарського засобу.

Зазначений Закон у цілому відповідає європейським стандартам електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами з використанням інформаційно-комунікаційних систем у частині створення механізму протидії потрапляння в обіг фальсифікованих лікарських засобів. Йдеться, зокрема, про відповідність положенням Директиви 2011/62 / ЄС Європейського парламенту і Ради від 08.06.2011 р. про внесення поправок в Директиву 2001/83/ЄС про кодекс Співтовариства щодо лікарських засобів для використання людиною стосовно запобігання введенню в легальний ланцюг поставок фальсифікованих лікарських засобів [15].

Разом із тим, до теперішнього часу ці законодавчі вимоги не виконуються, перш за все, через відсутність розробленого органами виконавчої влади механізму їх виконання. Державна служба з лікарських засобів і контролю за наркотиками (Держлікслужба) 26.02.2021 року представила проєкт Постанови Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Ліцензійних

умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) та затвердження Типової форми договору про здійснення доставки лікарських засобів кінцевому споживачу" [16]. Разом із тим, як уявляється, ключовим гравцем фармацевтичного ринку набагато вигідніше здійснювати безконтрольний онлайн продаж ліків і жодним чином не відповідати за додержання умов їх зберігання і транспортування при доставці споживачу. Через чисельні дискусії, "вдосконалення" та відверте лобювання *гальмується впровадження в Україні електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами, а законодавчі обмеження фактично не діють через відсутність підзаконних нормативних актів, контроль з боку Держлікслужби за такою діяльністю також не здійснюється. Тим часом повністю лишаються відкритими можливості для розростання незаконного продажу лікарських засобів з використанням так званих Інтернет-аптек і служб доставки ліків.*

#### **Відповідальність за незаконну фармацевтичну діяльність в Україні**

Чинний Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за незаконну фармацевтичну діяльність, предметом якої виступають фальсифіковані лікарські засоби (ст.321<sup>1</sup> КК), наркотичні засоби чи психотропні речовини (ст.307 КК) та отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби (ст.321 КК). Кримінально-караною відповідно до ст.305 КК є контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів. Незаконне ввезення в Україну, як і продаж інших лікарських засобів, не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Така ситуація стала наслідком гуманізації кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності, яку було здійснено на підставі Закону від 15.11.2011 р. № 4025–IV. Цим законом було декриміналізовано порушення порядку здійснення господарської діяльності, у тому числі здійснення без отримання ліцензії виду діяльності, що підлягає ліцензуванню, а також контрабанду товарів, до яких належать і лікарські засоби. Як наслідок, незаконне ввезення в Україну лікарських засобів (окрім наркотичних і психотропних речовин та фальсифікованих лікарських засобів) з метою їх продажу, а також незаконний продаж особою, яка не має ліцензії на здійснення цього

виду діяльності, є адміністративними правопорушеннями, передбаченими відповідно статтями Глави 68 Митного кодексу України або ст.164 КУпАП. Декриміналізація таких діянь призвела до неможливості здійснення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій з метою виявлення осіб, які здійснюють незаконне ввезення в Україну та (або) продаж лікарських засобів, у тому числі з використанням мережі Інтернет.

Питання встановлення кримінальної відповідальності за незаконне ввезення в Україну лікарських засобів, а також за незаконний продаж лікарських засобів потребує окремого наукового дослідження. Але очевидним є той факт, що *стрімкий розвиток в Україні незаконної Інтернет-торгівлі лікарськими засобами, що набула особливого розмаху під час пандемії COVID-19, стає суттєвою загрозою для безпеки пацієнтів. Окрім продажу незаконної фармацевтичної продукції на внутрішньому ринку наша держава перетворюється на сприятливий майданчик для організованих злочинних угруповань, що здійснюють транзит нашою територією такої продукції з країн Азії та її незаконні постачання в країни ЄС. Все це актуалізує питання щодо визнання незаконної фармацевтичної діяльності злочином і притягнення винних до кримінальної відповідальності.*

Діяльність з незаконної Інтернет-торгівлі лікарськими засобами, як правило, здійснюється на території декількох країн, що потребує міжнародного співробітництва у протидії цьому негативному явищу. Певний механізм такого співробітництва передбачений Конвенцією Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я від 28.10.2011 р. [17], але він розповсюджується лише на злочини, предметом яких є фальсифіковані лікарські засоби. Разом із тим, надзвичайно важливим є обмін інформацією і міжнародне співробітництво при виявленні джерел незаконного походження ліків, припинення їх незаконного переміщення і продажу, притягнення винних до відповідальності. *Зважаючи на широке розповсюдження незаконної Інтернет-торгівлі лікарськими засобами, які хоча й не є фальсифікованими, але перебувають у незаконному обігу, що створює загрозу публічному здоров'ю, доцільно розглянути питання про використання передбачених цією Конвенцією міжнародних правових інструментів для протидії цьому явищу. Це питання також потребує подальших наукових досліджень.*



## Висновки

1. Чорний онлайн ринок фальсифікованих, нестандартних, неякісних і контрабандних лікарських засобів є одним із найприбутковіших видів діяльності організованої злочинності, який стрімко розвивається під час пандемії COVID-19 та є суттєвою загрозою безпеці пацієнтів і публічному здоров'ю.

2. В Україні існує розгалужена система незаконних Інтернет-аптек, що здійснюють продаж лікарських засобів невідомого походження, щодо яких не здійснюється передбачений Законом "Про лікарські засоби" контроль походження, якості, умов зберігання і транспортування. Цей вид незаконної онлайн діяльності набув надзвичайного розширення починаючи з 2020 року після законодавчого дозволу електронної роздрібної торгівлі лікарськими засобами, який не був підкріплений необхідною системою контролю за правомірністю такої діяльності.

3. Незважаючи на те, що в світі незаконна онлайн торгівля ліками вважається основним каналом розповсюдження фальсифікату, в Україні починаючи з 2013 року за продаж фальсифікованого лікарського засобу через Інтернет було засуджено лише одну особу. З урахуванням широкого розповсюдження в Україні незаконного онлайн продажу ліків можна висловити припущення про високий рівень латентності цих злочинів.

4. Відсутність в Україні належного підзаконного нормативно-правового регулювання дистанційної торгівлі лікарськими засобами з використанням інформаційно-комунікативних технологій та їх доставки пацієнту призводить до того, що законодавчі обмеження такої діяльності лишаються декларативними, що робить безперешкодним розростання незаконного продажу лікарських засобів з використанням так званих Інтернет-аптек і служб доставки ліків.

5. Існує необхідність негайного ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) та затвердження Типової форми договору про здійснення доставки лікарських засобів кінцевому споживачу". Держлікслужбі мають бути

надані повноваження щодо здійснення контролю за додержанням цих вимог ліцензіатами, суб'єктами, що здійснюють доставку ліків споживачу, а також перевірки діяльності осіб, які здійснюють незаконну фармацевтичну діяльність.

5. Правова охорона безпеки пацієнтів і публічного здоров'я в Україні від незаконної фармацевтичної діяльності не відповідає рівню її суспільної небезпечності та є недостатньо ефективною. Передбачена законодавством України адміністративна відповідальність за здійснення такої діяльності (окрім контрабанди та незаконного продажу наркотичних засобів, психотропних речовин і фальсифікованих лікарських засобів) не дозволяє ефективно протидіяти такій діяльності. Це дає підстави для розгляду питання про встановлення кримінальної відповідальності за незаконну фармацевтичну діяльність.

6. Відсутність ефективного міжнародного правового механізму обміну інформацією та співробітництва у сфері протидії незаконній фармацевтичній діяльності з використанням мережі Інтернет ускладнює виявлення джерел незаконного походження ліків, припинення такої діяльності та притягнення винних до відповідальності.

7. Недоліки правового регулювання та охорони, відсутність міжнародних інструментів протидії незаконній фармацевтичній діяльності перетворюють Україну в комфортний для організованих злочинних угруповань майданчик транспортування фальсифікованих, субстандартних, неякісних і контрабандних ліків з країн Азії та їх постачання в країни ЄС.

8. Перспективними для подальшого наукового дослідження є питання щодо криміналізації незаконної фармацевтичної діяльності в Україні, а також створення міжнародного механізму обміну інформацією та протидії такій діяльності, що здійснюється з використанням мережі Інтернет.

## Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

## Вираз вдячності

Дослідження виконане в межах НДДКР "Правове забезпечення протидії біозагрозам в умовах протиепідемічних заходів як складова національної безпеки", державний реєстраційний номер 0121U111724.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демченко І., Соловійов О. Попередження поширення фальсифікованих лікарських засобів на міжнародному та національному рівні. К.: Новий друк, 2014. 128 с.
2. Gutorova, N., Zhytnyi, O., & Soloviov, O. (2019). Falsification of Medical Products: Criminal Law

- Mechanism Combating Threats to Public Health. *Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland: 1960)*, 72, 856–861.
3. Лебедь С. О. Історичні аспекти та сучасний стан фальсифікації лікарських засобів в Україні. Рівне: Волин. Обереги, 2018. 329 с.
  4. Пашков В. М. Правові особливості дистанційної торгівлі лікарськими засобами: перспективи реалізації положень закону. *Аптека*. 02.11.2020. № 42 (1263).
  5. Просяник Л. Фармацевт і дистанційна торгівля ліками. *Фармацевт практик*. <https://fp.com.ua/articles/farmatsevt-i-dystantsiyna-torhivlya-likamy>
  6. Mackey, T. K., & Liang, B. A. Pharmaceutical digital marketing and governance: illicit actors and challenges to global patient safety and public health. *Global Health* 9, 45 (2013). <https://doi.org/10.1186/1744-8603-9-45>
  7. Lombardo, Simona, Marino, Franca, & Cosentino, Marco. (2019). A nationwide web-based survey of a sample of Italian community pharmacists' perceptions and opinions about online sales of medicines and falsified drugs. *Pharmacy Practice (Granada)*, 17(4), 1593. Epub 20 de abril de 2020. <https://dx.doi.org/10.18549/pharmpract.2019.4.1593>
  8. Fincham J. E. (2021). Negative Consequences of the Widespread and Inappropriate Easy Access to Purchasing Prescription Medications on the Internet. *American health & drug benefits*, 14(1), 22–28.
  9. Fittler, A., Adeniyi, L., Katz, Z., & Bella, R. (2021). Effect of Infodemic Regarding the Illegal Sale of Medications on the Internet: Evaluation of Demand and Online Availability of Ivermectin during the COVID-19 Pandemic. *International journal of environmental research and public health*, 18(14), 7475. <https://doi.org/10.3390/ijerph18147475>
  10. National Association of Boards of Pharmacy. Digital Pharmacy. <https://nabp.pharmacy/programs/accreditations-inspections/digital-pharmacy>
  11. Internet Drug Outlet Identification Program Progress Report for State and Federal Regulators: April 2015. National Association of Boards of Pharmacy. [https://nabp.pharmacy/wp-content/uploads/2016/08/NABPIDOIRReport\\_April2015.pdf](https://nabp.pharmacy/wp-content/uploads/2016/08/NABPIDOIRReport_April2015.pdf)
  12. Pharmaceutical Crime Operations. Interpol. <https://www.interpol.int/en/Crimes/Illicit-goods/Pharmaceutical-crime-operations>
  13. Viral marketing Counterfeits, substandard goods and intellectual property crime in the COVID-19 pandemic. Europol, 17 April 2020. <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/viral-marketing-counterfeits-substandard-goods-and-intellectual-property-crime-in-covid-19-pandemic>
  14. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 15.10.2020 р. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92843132#>
  15. Directive 2011/62/EU of the European Parliament and of the Council of 8 June 2011 amending Directive 2001/83/EC on the Community code relating to medicinal products for human use, as regards the prevention of the entry into the legal supply chain of falsified medicinal products. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0062>
  16. Щодо погодження проекту Постанови Кабінету Міністрів України. [http://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/1630\\_0\\_19-21.pdf](http://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/1630_0_19-21.pdf)
  17. Council of Europe Convention CETS No. 211 on the counterfeiting of medical products and similar crimes involving threats to public health. Moscow, dated 28.10.2011. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/211>

## REFERENCES

1. Demchenko, I., & Solovyov, O. (2014). *Poperedzhennya poshyrennya falsyfikovanykh likarskykh zasobiv na mizhnarodnomu ta natsionalnomu rivni* [Preventing the spread of counterfeit medicines at the international and national levels]. Kyiv: Novyy druk (in Ukr.).
2. Gutorova, N., Zhytnyi, O., & Solovyov, O. (2019). Falsification of Medical Products: Criminal Law Mechanism Combating Threats to Public Health. *Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland: 1960)*, 72, 856–861.
3. Lebed, S. O. (2018). *Istorychni aspekty ta suchasnyy stan falsyfikatsiyi likarskykh zasobiv v Ukrayini* [Historical aspects and current state of drug falsification in Ukraine]. Rivne: Volyn. Oberehy (in Ukr.).
4. Pashkov, V. M. (2020). Pravovi osoblyvosti dystantsiynoyi torhivli likarskymy zasobamy: perspektivy realizatsiyi polozhen zakonu [Legal features of distance trade in medicines: prospects for implementing the provisions of the law]. *Apteka*, 42(1263) (in Ukr.).
5. Prosyanyk, L. Farmatsevt i dystantsiyna torhivlya likamy [Pharmacist and remote drug trade]. *Farmatsevt praktyk*. <https://fp.com.ua/articles/farmatsevt-i-dystantsiyna-torhivlya-likamy> (in Ukr.).



6. Mackey, T. K., & Liang, B. A. (2013). Pharmaceutical digital marketing and governance: illicit actors and challenges to global patient safety and public health. *Global Health* 9, 45. <https://doi.org/10.1186/1744-8603-9-45>
7. Lombardo, Simona, Marino, Franca, & Cosentino, Marco. (2019). A nationwide web-based survey of a sample of Italian community pharmacists' perceptions and opinions about online sales of medicines and falsified drugs. *Pharmacy Practice (Granada)*, 17(4), 1593. Epub 20 de abril de 2020. <https://dx.doi.org/10.18549/pharmpract.2019.4.1593>
8. Fincham, J. E. (2021). Negative Consequences of the Widespread and Inappropriate Easy Access to Purchasing Prescription Medications on the Internet. *American health & drug benefits*, 14(1), 22–28.
9. Fittler, A., Adeniyi, L., Katz, Z., & Bella, R. (2021). Effect of Infodemic Regarding the Illegal Sale of Medications on the Internet: Evaluation of Demand and Online Availability of Ivermectin during the COVID-19 Pandemic. *International journal of environmental research and public health*, 18(14), 7475. <https://doi.org/10.3390/ijerph18147475>
10. National Association of Boards of Pharmacy. Digital Pharmacy. <https://nabp.pharmacy/programs/accreditations-inspections/digital-pharmacy>
11. Internet Drug Outlet Identification Program Progress Report for State and Federal Regulators: April 2015. National Association of Boards of Pharmacy. [https://nabp.pharmacy/wp-content/uploads/2016/08/NABPIDOIReport\\_April2015.pdf](https://nabp.pharmacy/wp-content/uploads/2016/08/NABPIDOIReport_April2015.pdf)
12. Pharmaceutical Crime Operations. Interpol. <https://www.interpol.int/en/Crimes/Illicit-goods/Pharmaceutical-crime-operations>
13. Viral marketing Counterfeits, substandard goods and intellectual property crime in the COVID-19 pandemic. Europol, 17 April 2020. <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/viral-marketing-counterfeits-substandard-goods-and-intellectual-property-crime-in-covid-19-pandemic>
14. *Vyrok Shevchenkivskoho rayonnoho sudu m. Kyiv (15.10.2020)* [Verdict of the Shevchenkivsky District Court of Kyiv (15.10.2020)]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92843132#> (in Ukr.).
15. Directive 2011/62/EU of the European Parliament and of the Council of 8 June 2011 amending Directive 2001/83/EC on the Community code relating to medicinal products for human use, as regards the prevention of the entry into the legal supply chain of falsified medicinal products. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0062>
16. *Shchodo pohodzhennya proektu Postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy* [Regarding the approval of the draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. [http://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/1630\\_0\\_19-21.pdf](http://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/1630_0_19-21.pdf) (in Ukr.).
17. Council of Europe Convention CETS No. 211 on the counterfeiting of medical products and similar crimes involving threats to public health. Moscow, dated 28.10.2011. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/211>

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

**Published in:**  
 Форум права: 68 pp. 15–24 (3).

**Related identifiers:**  
 10.5281/zenodo.5075677  
[http://forumprava.pp.ua/files/015-024-2021-3-FP-Gutorova\\_4.pdf](http://forumprava.pp.ua/files/015-024-2021-3-FP-Gutorova_4.pdf)  
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2021\\_3\\_4.pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2021_3_4.pdf)

**License (for files):**  
[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

**Received:** 12.07.2021  
**Accepted:** 29.07.2020  
**Published:** 30.07.2020  
**Available online:** 30.07.2020

**Cite as:**

Гуторова, Н. О. (2021). Чорний онлайн ринок лікарських засобів під час пандемії COVID-19: правові засоби протидії. *Форум Права*, 68(3), 15–24. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075677>

Gutorova, N. O. (2021). Chornyy onlayn rynek likarskykh zasobiv pid chas pandemiyi COVID-19: pravovi zasoby protydyi [Legal Remedies against Black Online Market of Medicines during COVID-19 Pandemic]. *Forum Prava*, 68(3), 15–24. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075677>

УДК 343.56:351.762

 DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075683>
**К.В. ПРОФАТИЛО,**

аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ,

 м. Харків, Україна; e-mail: [ua.kh.kirill@gmail.com](mailto:ua.kh.kirill@gmail.com);

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8551-3849>

## СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ КОМІСІЇ З РЕГУЛЮВАННЯ АЗАРТНИХ ІГОР ТА ЛОТЕРЕЙ У ДЕРЖАВНОМУ МЕХАНІЗМІ

**K.V. PROFATILO,**

Graduate Student, Kharkiv National University of Internal Affairs,

 Kharkiv, Ukraine; e-mail: [ua.kh.kirill@gmail.com](mailto:ua.kh.kirill@gmail.com);

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8551-3849>

### ESSENCE AND PLACE OF THE GAMBLING AND LOTTERIES REGULATION COMMISSION IN THE STATE MECHANISM

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

**Постановка проблеми.** Адміністративно-правовий статус Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей попри існуючі прогалини регулювання характеризується її специфічною сутністю, ознаками та положенням у державному механізмі. Наразі відсутнє науково-теоретичне обґрунтування та чітке нормативне визначення правової природи та ролі даного державного органу, яке водночас становить необхідну складову його раціональної організації та ефективною, узгодженою діяльністю. У зв'язку із цим існує необхідність аналізу сутності та місця Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі. **Метою** роботи є поглиблений аналіз сутності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, визначення особливостей та змісту її статусу, встановлення місця та ролі Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі, а також обґрунтування пріоритетних напрямків розвитку організації її діяльності. **Методи.** Для вирішення задач дослідження використано низку методів наукового пізнання, серед яких формально-юридичний, за яким визначено прогалини та недоліки правового регулювання статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей; системно-структурний – охарактеризовано ознаки та властивості Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як складової системи органів виконавчої влади та підсистеми центральних органів виконавчої влади; логіко-семантичний – розкрито сутність та відмінності державного управління та регулювання, публічного управління та адміністрування в контексті діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. **Результат.** Встановлено, що основними ознаками Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, що відображають її сутність і місце у державному механізмі, є: законодавче визначення власних особливостей організації та порядку діяльності, відмінних від базового статусу центральних органів виконавчої влади; структурованість і приналежність до системи органів виконавчої влади; організаційна та компетенційна відособленість, спрямування та координація діяльності урядом; здійснення публічного управління у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей шляхом реалізації відповідної державної політики; компетенція галузевого характеру з управлінських повноважень; утворення, призначення та звільнення голови та членів урядом, обмеженість строку їх повноважень; колегіальність, ресурсне забезпечення державою. **Висновки.** Обґрунтовано, що Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей – це колегіальний центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України, і який відповідно до чинного законодавства України наділений державно-владними управлінськими повноваженнями щодо реалізації державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей. Таке розуміння сутності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей складає основу її адміністративно-правового статусу, реально втілюючись в організації та діяльності. Місце та значення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі насамперед визначається тим, що вона, організаційно та функціонально належачи до системи центральних органів виконавчої влади й прямо підпорядковуючись уряду, є самостійним суб'єктом публічного управління у сфері економіки, відповідальним за державне регулювання діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей.

**Ключові слова:** статус; мета; комісія; регулювання; азартні ігри; лотереї; орган виконавчої влади

\*\*\*

**Problem statement.** Specific nature, features, and position in the state mechanism characterize the administrative-legal status of the Gambling and Lotteries Regulation Commission, despite the existing gaps in regulation. Currently, there is no scientific and theoretical justification and a clear normative definition of the legal nature and role of this state body, which is both a necessary component of its rational organization and effective, coordinated activities. In this regard, there is a need to analyze the nature and place of the Gambling and Lotteries Regulation Commission in the state mechanism. The **purpose** of the work is an in-depth analysis of the essence of the Gambling and Lotteries Regulation Commission as a central executive body with a special status, determining the features and content of its status, establishing the place and role in the state mechanism, as well as substantiation of priority directions of development of the organization of its activity. **Methods.** To solve the problems of the research, several methods of scientific knowledge were used, including formal-legal ones, which identified gaps and shortcomings in the legal regulation of the status of the Gambling and Lotteries Regulation Commission. System-structural method – features and properties of the Gambling and Lotteries Regulation Commission as a component of the system of executive bodies and the subsystem of central executive bodies are characterized. Logical-semantic method – the essence and differences of state governance and regulation, public governance and administration in the context of the Gambling and Lotteries Regulation Commission are revealed. **Results.** It has been established that the main features of the Gambling and Lotteries Regulation Commission are: legislative definition of own features of the organization and procedure, different from the basic status of central executive bodies; structured and affiliation to the system of executive bodies; organizational and competence separation, direction and coordination of its activities by the government. Other features are the realization of public governance in the field of organization and conduct of gambling and lotteries by implementing the relevant state policy; branch competence on governance authorities; formation, appointment, and dismissal of its chairperson and members by the government, limited-term of their powers; collegiality, resource provision by the state. **Conclusions.** It is substantiated that the Gambling and Lotteries Regulation Commission is a collegial central executive body with a special status, whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine, and which under current legislation is endowed with state-administrative powers to implement state policy in the field of organization and conduct of gambling and lotteries. This understanding of the essence of the Gambling and Lotteries Regulation Commission is the basis of its administrative-legal status, actually embodied in the organization and activities. The place of Gambling and Lotteries Regulation Commission in the state mechanism is determined by the fact that it, organizationally and functionally belonging to the system of central executive bodies and subordinate to the government, is an independent subject of public governance in the field of economics, being responsible for state regulation of organization and conduct of gambling and lotteries.

**Key words:** status; purpose; commission; regulation; gambling; lotteries; executive body

### Постановка проблеми

Невід'ємною складовою розбудови України як сучасної демократичної правової держави та її європейської інтеграції є суттєве оновлення організації державного механізму та оптимізація відносин між його елементами. Потреба забезпечення державного регулювання діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей зумовила утворення в Україні наприкінці 2020 року Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як самостійного державного органу. Її адміністративно-правовий статус попри існуючі прогалини регулювання характеризується специфічною сутністю, ознаками та положенням Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі. Наразі відсутнє науково-теоретичне обґрунтування та чітке нормативне визначення правової природи та ролі даного державного органу водночас становить необхідну складову його раціональної організації та ефективної, узгодженої діяльності. Саме тому в контексті забезпечення подальшо-

го розвитку в Україні системи державного регулювання діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей нами й вбачаються актуальними питання сутності та місця Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі.

Зазначимо, що загальна проблематика сутності та місця у державному механізмі центральних органів виконавчої влади з спеціальним статусом, одним із яких і є Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей, раніше вже розглядалась низкою вчених. Зокрема, О.М. Синкова досліджувала загальну проблематику статусу органу виконавчої влади [1]; П.Д. Петренко – сутність виконавчої діяльності державних органів в сучасних умовах [2]; Д.В. Журавльов – поняття та характеристику центральних органів виконавчої влади України [3]; О.І. Лавренова та І.І. Людькова – особливості правового статусу центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом [4; 5]; О.В. Совгіря – перспективи вдосконалення змісту Закону України "Про центральні ор-

гани виконавчої влади" [6]. Разом із тим, дані наукові роботи побічно стосуються здебільшого лише окремих базових аспектів організації діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей та інших центральних органів виконавчої влади, комплексно не характеризуючи зміст і особливості її власного адміністративно-правового статусу як своєрідного органу державної влади. Відтак, питання адміністративно-правового статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей наразі все ще потребують подальшого висвітлення у науковій літературі.

Щодо особливостей організації державного регулювання азартних ігор та лотерей у зарубіжних країнах, то Роберт Джарвіс, Уеслі Кохран і Рональд Рихлак (Jarvis, Cochran and Rychlak, 2021) досліджували матеріали та проблеми ігрового та азартного права [7]; Рональд Павалко (Pavalko, 2004) – особливості державної політики щодо азартних ігор [8]; Девід Скузе (Skuse, 2021) – обов'язки уряду в контексті азартних ігор [9] тощо.

Ефективне державне регулювання діяльності у сфері азартних ігор та лотерей потребує поглибленого аналізу сутності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, визначення особливостей та змісту її статусу, встановлення місця та ролі Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі, а також обґрунтування пріоритетних напрямків розвитку організації її діяльності, що і є метою статті. Її новизна полягає у характеристиці правової природи та сутності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей на основі комплексного узагальнення її ознак і властивостей, що складає наукову основу подальшої інституалізації та удосконалення правового статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. Завданнями статті є аналіз правового статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як державного органу, органу виконавчої влади, суб'єкта публічного управління та центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, а також її мети та місця у системі органів виконавчої влади.

Передусім, відмітимо, що характеристика сутності й місця Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей передбачає послідовне визначення її загальних і своєрідних ознак як органу виконавчої влади та центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. Відповідна сутність Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей визначається не тільки і не стільки її

формально-правовим статусом, як його реальним змістовним наповненням.

### **Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей як орган виконавчої влади та суб'єкт публічного управління**

В межах даного питання першочергово слід розкрити природу державної виконавчої влади, її взаємозв'язок і співвідношення з такими суміжними політико-правовими категоріями як "державне управління", "публічне адміністрування", "публічне управління" тощо. Як відомо, сутність виконавчої влади, як однієї з гілок єдиної державної влади, полягає у реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, забезпеченні виконання законів й інших правових актів [10, с.73]. У енциклопедичній літературі виконавча влада визначається як сукупність повноважень та функцій з управління державою, а також система державних органів і посадових осіб, що їх здійснюють [11, с.386]. Саме тому органи виконавчої влади уособлюють первинні елементи апарату державного управління [1, с.61]. Відповідно до цього Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей, як орган виконавчої влади, здійснює управління державними та суспільними справами у сфері організації та проведення азартних ігор і в лотерейній сфері шляхом реалізації відповідної державної політики.

Отже, державно-владна діяльність Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей має безпосереднє відношення до правозастосування та державного управління у сфері економіки. Останнє в адміністративному праві зазвичай визначається як підзаконна виконавчо-розпорядча діяльність органів виконавчої влади (та деяких інших суб'єктів), що полягає в організуючому впливі на відповідні суспільні відносини. Зокрема В.Б. Авер'янов [12, с.13] розглядає державне управління як специфічний різновид державної діяльності щодо організації виконання правових актів і керівництва певними сферами суспільного життя. Існує й широкий підхід до розуміння державного управління як цілісної сфери діяльності усіх державних органів і способу реалізації державної влади [13, с.84–85], що водночас є надто загальним і не відображає своєрідність владної діяльності різних гілок державної влади.

Порівняно ж із державним управлінням, публічне управління слід розуміти як ширшу політико-правову категорію, що включає організуючий вплив на суспільні відносини не тільки з боку органів державної влади, а і, наприклад, з боку органів місцевого самоврядування. Як слушно



наголошує О.А. Задихайло, публічне управління забезпечує взаємодію між політичною системою, державним сектором та муніципальними структурами із залученням суспільства до контролю всіх органів публічної влади [14, с.45, 47]. В цьому контексті Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей, здійснюючи державну виконавчу владу, також може визначатись як суб'єкт публічного управління, що має важливе значення для усвідомлення її місця та ролі не тільки в дещо ізольованій системі державного управління, а загалом у системі публічного врядування в Україні. Об'єкти ж управлінської діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей не вирізняються суттєвою різноманітністю, основними з яких, наприклад, є оператори лотерей, організатори азартних ігор, гральні заклади, гравці та суб'єкти господарювання, які провадять діяльність у даних сферах.

Формою реалізації публічного управління виступає публічне адміністрування (хоча на думку Є.І. Таран воно є лише перехідним етапом між державним і публічним управлінням [15, с.35]), що втілюється у фаховій реалізації відповідних напрямків державної політики, виконанні урядових рішень, організації роботи управлінського апарату, наданні адміністративних послуг тощо. Іманентною властивістю такого публічного адміністрування виступає його демократичний характер, зокрема, як зазначає К.О. Колесникова, публічне адміністрування має на меті розвиток держави на засадах демократії з використанням ефективних новітніх управлінських методів, спрямованих на забезпечення громадян на рівні світових стандартів [16, с.44]. Таке розуміння публічного адміністрування дозволяє відносити до його суб'єктів і Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей. Колегіальність даного органу виконавчої влади, правовий характер його діяльності, можливість оскарження рішень, прозорість й одноманітність встановлюваних правил, взаємодія під час виконання покладених завдань з громадськими об'єднаннями, утворення як дорадчого органу Консультаційно-експертної ради загалом вказує на демократичний характер державно-владної діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. Серед форм, здійснюваного нею публічного адміністрування, можна назвати видання нормативних актів з питань своєї компетенції, утворення територіальних управлінь і апарату, виконання функцій органу ліцензування відповідної господарської діяльності і та ін.

При цьому, маємо не погодитись із запропо-

нованим Є.І. Таран віднесенням державного управління до авторитарного виду управління, а публічного адміністрування до демократичного [15, с.35]. Державне управління дійсно є дещо вужчою правовою категорією, у фокусі якої насамперед державно-владний, організаційно-розпорядчий вплив на суспільні відносини. Проте залежно від форм і методів такого впливу управлінська діяльність держави може набувати або більш імперативний ("авторитарний"), або ж більш демократичний, суспільно орієнтований характер.

Правовий статус Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як органу виконавчої влади, передусім, втілюється у низці його базових ознак, пов'язаних з характером державно-владних повноважень і методами їх реалізації. При цьому, маємо не погодитись з віднесенням у літературі типових ознак державного органу (діяльність від імені держави, нормативна визначеність компетенції, державне фінансування тощо) до "найбільш суттєвих ознак органу виконавчої влади" [17, с.76–77; 18, с.207], що навпаки дещо ускладнює розуміння власної природи органів виконавчої влади. Тому, уникаючи дублювання ознак державного органу, можна виділити як основні ознаки органу виконавчої влади виконавчо-розпорядчий характер діяльності та керівництво сферою економіки, соціально-культурною та адміністративно-політичною сферами [17, с.76; 18, с.207, 208; 19, с.34; 20, с.23]. Разом із тим, дані ознаки сформульовані у надто абстрактному вигляді й потребують деталізації саме відносно Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей.

Підзаконний і організуючий, виконавчо-розпорядчий характер є головною рисою повсякденної та оперативної управлінської діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей щодо реалізації державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор і в лотерейній сфері, що виступає одним із аспектів керівництва сферою економіки в Україні. Як відзначається у літературі, виконавча діяльність зводиться до оперативного, безпосереднього управління, пов'язаного з виконанням законів, а розпорядча діяльність виявляється у прийнятті загальнообов'язкових приписів, організації та контролі їх виконання [2, с.179; 21, с.16–17]. Отже, виходячи з завдань і повноважень Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей [22; 23], нею на виконання чинного законодавства та рішень уряду, а також в рамках організації роботи підпорядкованих органів здійснюється

правозастосування (організаційно-розпорядчі дії), самостійно ухвалюються обов'язкові до виконання (й забезпечені відповідними примусовими заходами) підзаконні нормативні акти та поточні управлінські рішення. Така виконавчо-розпорядча (втїлена у відносинах влади і підпорядкування) діяльність Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей визначає її призначення та загалом складає зміст здійснюваного нею публічного управління у сфері організації та проведення азартних ігор і в лотерейній сфері.

Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей, як і інші органи виконавчої влади, має відповідну адміністративну правосуб'єктність, будучи суб'єктом адміністративно-правових відносин. Водночас дана риса сама по собі не розкриває її природу саме як органу виконавчої влади. Адже здатність мати та реалізовувати відповідні права і обов'язки у сфері публічного управління також властива й іншим суб'єктам адміністративного права.

До ознак органів виконавчої влади також відносять, наприклад, особливий порядок їх формування органам вищого рівня, підпорядкованість та підконтрольність їм, організаційну та функціональну відособленість [19, с.34; 24, с.208–209; 25] тощо. Проте такі ознаки самі по собі ще не відображають своєрідну природу органів виконавчої влади й потребують деякого уточнення. Зокрема особливий порядок формування Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, як і інших центральних органів виконавчої влади, виявляється в її утворенні, призначенні (на конкурсних засадах) та звільненні голови та членів Кабінетом Міністрів України в межах його конституційних повноважень. Вказане зумовлює функціональну та організаційну інтегрованість Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей до очолюваної урядом системи органів виконавчої влади, відсутність прямого впливу на неї з боку парламенту та глави держави. У літературі також йдеться про визнання статусу кожного органу виконавчої влади Конституцією і законами України [24, с.208–209]. Щодо Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, то її статус як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом дійсно прямо передбачений частинами 4, 5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ, хоча насправді наявність подібного законодавчого згадування не є обов'язковою складовою процедури утворення органів виконавчої влади. Тим більше реальна сутність Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як центрального

органу виконавчої влади визначається не формальним визнанням її статусу, а особливостями організації, повноважень, форм і методів діяльності тощо.

Підпорядкованість і підконтрольність органам виконавчої влади вищого рівня відносно Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей виявляється насамперед у спрямуванні та координації її діяльності Кабінетом Міністрів України згідно ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ і п.1 Положення про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей від 23.09.2020 р. Перш за все, звертає увагу відсутність проміжної підпорядкованості даного центрального органу виконавчої влади відповідному міністерству, що підкреслює підвищену важливість компетенції Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей і спрощує організацію та управління її діяльністю, сприяючи цілеспрямованості, оперативності та узгодженості такої діяльності. Сутність зазначеного спрямування та координації виявляється насамперед в ієрархічності системи органів виконавчої влади, у формуванні урядом державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор і в лотерейній сфері, визначенні пріоритетних напрямів роботи Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, а також в організації та узгодженні її діяльності, контролі (зокрема скасуванні актів) Кабінетом Міністрів України. Вказане дозволяє говорити не лише про спрямування та координацію урядом діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, але й про її відповідальність та підпорядкованість Кабінету Міністрів України.

Форми та межі зазначеного спрямування та координації діяльності Кабінетом Міністрів України загалом визначаються обсягом його повноважень, не позбавляючи при цьому Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей відповідної організаційної та функціональної самостійності. Водночас це є властивістю не стільки органів виконавчої влади, а в цілому органів державної влади. Так чи інакше, щодо Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей можна екстраполювати визначення О.Г. Предместніковим [26] самостійності органів юстиції як органів виконавчої влади, зміст якої складає наявність конкретних управлінських повноважень і предметів відання, власної штатно-структурної організації та матеріально-фінансового забезпечення.

Зазначимо, що статус, організація та діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, як і інших органів виконавчої влади, ре-

гулюється переважно адміністративно-правовими нормами. Це обумовлено виконавчо-розпорядчим характером й опосередкованими ним формами та методами управлінської діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, а також її організаційною приналежністю до очолюваної урядом системи органів виконавчої влади. Як вище вже відзначалось, адміністративне законодавство щодо організації діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей складається не тільки з законодавчих, а і низки підзаконних актів. Вказане за відсутності офіційного тлумачення загалом не суперечить вимогам п.12 ч.1 ст.92 Конституції України [27], згідно яких організація і діяльність органів виконавчої влади визначається виключно законами України. На нашу думку, дана норма передбачає не стільки обов'язкове законодавче врегулювання організації діяльності кожного органу виконавчої влади, скільки наявність загальних законодавчих засад функціонування усіх органів виконавчої влади. Наприклад, в цьому контексті можна вказати базовий Закон України від 17.03.2011 р. № 3166–VI [28], що визначаючи одноманітну організацію діяльності центральних органів виконавчої влади, деталізується щодо конкретних з них вже на підзаконному рівні.

#### **Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом**

Адміністративно-правовий статус центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом насамперед зумовлюється роллю та місцем Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у системі органів виконавчої влади та підсистемі центральних органів виконавчої влади. Як свого часу відзначав В.Б. Авер'янов [29, с.47], "спеціальний статус" такого органу визначається особливостями його правового становища з питань утворення, функціонального призначення, взаємовідносин з іншими державними органами, відповідальності та підзвітності, призначення і звільнення керівників тощо. Тому характеристика природи центральних органів виконавчої влади, у тому числі зі спеціальним статусом, не має зводитись до перелічення базових ознак державного органу та органу виконавчої влади, що має місце в окремих наукових роботах [3, с.64; 30, с.49].

Чинне законодавство досить чітко розмежує правовий статус міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Так, згідно ч.2 ст.1 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI міністерства забезпечують формування

та реалізують державну політику у відповідних сферах, а інші центральні органи виконавчої влади виконують тільки "окремі функції з реалізації державної політики". Відповідно до цього Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей як центральний орган виконавчої влади самостійно не забезпечує формування державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей, а лише реалізує її та здійснює державне регулювання у даній сфері.

При цьому, маємо лише частково погодитись з обумовленістю особливостей спеціального статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей її завданнями і повноваженнями (ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–IX). Аналогічно О. Бріт [18, с.212] та І.І. Людькова [4, с.68] визначають "наявність особливих завдань та повноважень" як особливість центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом. Адже сьогодні дійсно можна говорити насамперед про своєрідні завдання (призначення) таких органів, тоді як їх повноваження, форми і методи виконавчо-розпорядчої діяльності загалом подібні до тих, що здійснюються іншими центральними органам виконавчої влади.

Компетенція Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей в цілому має галузевий (а не функціональний) характер, зосереджуючись на виконанні не суто якихось специфічних, а традиційних для центральних органів виконавчої влади функцій (видання нормативних актів, виконання ліцензування, ведення реєстрів, здійснення державного нагляду та ін.) у конкретній сфері – організації та проведення азартних ігор та лотерей.

За характером і обсягом своїх повноважень Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей може бути визначена як орган спеціальної компетенції, що відрізняє її від органів виконавчої влади загальної компетенції (Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації). Крім того, за функціональною спрямованістю керівників Д.В. Журавльов [3, с.64] поділяє органи виконавчої влади на органи з превалюванням політичних функцій і органи з превалюванням виконавчих функцій. Попри певну умовність такого поділу з огляду на неподільність політичних і виконавчих функцій органів виконавчої влади Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей належить до органів з превалюванням саме виконавчих функцій. Опосередковано це позначається і на статусі керівництва Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей та інших центральних органів виконавчої влади, що є

державними службовцями, при тому, що посади міністра та його заступників віднесені до політичних посад. Відзначимо й те, що за критерієм територіальної основи діяльності Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей, як і інші центральні органи виконавчої влади належить до загальнодержавних органів, чим відрізняється від місцевих органів виконавчої влади.

Передбачене ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ утворення на засадах колегіальності є наступною особливістю спеціального статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, тоді як міністерства діють виключно за принципом єдиноначальності (ч.2 ст.2 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI). Колегіальність даного центрального органу виконавчої влади сприяє ґрунтовній підготовці та розгляду питань його діяльності, виваженому та консенсусному прийняттю рішень, а також дещо знижує корупційні ризики.

Як істотну особливість спеціального статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей можна відзначити вище вже розглянуте безпосереднє спрямування та координацію її діяльності Кабінетом Міністрів України (ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ). Адже за загальним правилом діяльність центральних органів виконавчої влади спрямовується та координується урядом через відповідних міністрів (ч.2 ст.16 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI). Тому попри формально вищий статус міністерств вони прямо не впливають на організацію діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей.

Означена особливість не є спільною рисою усіх центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом (хоча діяльність більшості з них також спрямовується та координується урядом), що водночас залишає відкритим питання критеріїв визначення їх ієрархічного положення у складі системи центральних органів виконавчої влади. При цьому, відсутність уніфікованого підходу до підпорядкування центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом (як і випадки недотримання вимог щодо підпорядкування "звичайних" центральних органів виконавчої влади відповідному міністру, а не самому уряду) виявляє необхідність удосконалення існуючої організації управління системою центральних органів виконавчої влади.

Як наголошує О.І. Лавренова, попри численні спроби побудови злагодженої системи центральних органів виконавчої влади й досі має місце фактична не розмежованість їх правового ста-

тусу, дублювання функцій та повноважень [5, с.115]. Зокрема профільний Закон України від 17.03.2011 р. № 3166–VI розгорнуто не регламентує ані зміст правового статусу центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, ані критерії їх виокремлення з числа усіх центральних органів виконавчої влади. Конституція України також не містить жодної згадки про центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (хоча нею й передбачено існування Антимонопольного комітету України, Фонду державного майна України та Державного комітету телебачення і радіомовлення України). Проблема законодавчої неврегульованості критеріїв виділення центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом відзначалась вченими ще у 2011 році [6, с.7], проте і сьогодні не втрачає своєї актуальності, зокрема в контексті обґрунтованості надання подібного спеціального статусу.

Певною мірою тут можна погодитись з О. Брітом, що в основу виділення центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом насамперед покладається їх особлива компетенція, що водночас є і головною складовою їх правового статусу [18, с.211, 212]. Разом із тим, вказане не дозволяє виділяти Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей й інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом в окрему підсистему, адже кожен з них наділяється власними особливостями порівняно з загальним статусом центральних органів виконавчої влади.

Загальні засади Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI згідно його ч.4 ст.24 поширюються на центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом тільки, якщо законами України не визначені інші особливості організації та порядку їх діяльності. А згідно ч.8 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ взагалі будь-які нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів виконавчої влади, можуть застосовуватись до Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей лише з урахуванням особливостей, визначених цим Законом України. Такий підхід певною мірою ускладнює правозастосування й залишає остаточну невизначеність щодо того, які саме законодавчі положення стосуються Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей або іншого конкретного центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. Крім того, у ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ взагалі дещо неточно згадується визначення особливос-



тей спеціального статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей "актами законодавства" (а не суто законами України). Наразі ж наявність особливих правил утворення та ліквідації певного центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, порядку призначення його керівництва, повноважень, засад підпорядкованості та взаємодії є не іманентною, а суто фактальною рисою такого державного органу.

Також зауважимо, що згідно ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ однією з особливостей спеціального статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей є "спеціальні засади" її діяльності. Водночас таке абстрактне формулювання даної особливості статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей не дозволяє достеменно визначити конкретний зміст означених спеціальних засад. Тому в цьому контексті коректнішим було би більш точно говорити про власні (відмінні від базового статусу центральних органів виконавчої влади) особливості організації діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей з подальшим розкриттям основних з них.

Концепцією адміністративної реформи в Україні, затвердженою Указом Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98 [31], передбачалось, що центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом мають створюватись виключно окремими статусними законами України, які й визначатимуть їх повноваження та порядок діяльності. Сьогодні вже немає подібної особливості статусу центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, утворення та правове регулювання діяльності яких здійснюється не тільки законом, а й рішеннями Кабінету Міністрів України. Вказане підтверджується і прикладом утворення та організації діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 891 (хоча її статус як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом додатково гарантується ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ). З огляду на це маємо не погодитись з І. Людковою [4, с.68], що і сьогодні центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом "від самого початку свого заснування діє на підставі спеціального закону".

При цьому, згідно ч.2 ст.120 Конституції України, ч.2, 3 ст.3 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI, ч.7 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ організація, повноваження і порядок діяльності центральних органів

виконавчої влади визначаються законами України, а їх положення (без чіткого обмеження за предметом регулювання) затверджує Кабінет Міністрів України. Чинне Положення про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей від 23.09.2020 р. загалом розвиває та деталізує відповідні загальні законодавчі норми. Хоча, враховуючи індивідуальний (порівняно з іншими центральними органами виконавчої влади) статус Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, водночас залишається дещо суперечливим фактичне врегулювання даним Положенням, а не законом її повноважень, статусу керівництва та форм роботи. Вказане актуалізує більш розгорнуте законодавче закріплення організації, повноважень і порядку діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, що у подальшому також могло би розглядатись як особливість її спеціального статусу.

Організаційно-правовими формами центральних органів виконавчої влади згідно ч.1 ст.16 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI є "служба", "агентство", "інспекція", "комісія", що у той же час не пов'язано з реальними відмінностями їх правового статусу. Так само відсутні і однозначні критерії вибору тієї чи іншої форми (найменування) центрального органу виконавчої влади (зокрема законодавчо окреслено функціональне призначення тільки служб, агентств та інспекцій, але не комісій). Водночас утворення деяких центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом як "комітету" або "фонду" (Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України тощо) свідчить про непоширення вищевикладеного поділу на Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей. Це, так само як і відсутність прямого згадування у ч.1 ст.16 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом, не лише залишає прогалину в їх формально-правовому статусі, але й штучно відокремлює від єдиної системи центральних органів виконавчої влади.

У літературі як особливість центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом також вказується особливий порядок вирішення кадрових питань [5, с.116; 18, с.211]. Насправді йдеться про особливий порядок вирішення не загалом усіх кадрових питань, а лише питань призначення та звільнення керівництва центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. Для кожного такого органу може бути встановлений власний порядок призначення та звільнення його керівників, а також спеціальні

вимоги до них.

Особливий порядок призначення та звільнення Голови та членів Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ прямо визначено як одну з особливостей її спеціального статусу. Так, згідно частин 2, 9 ст.7 даного Закону України Голова та члени Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей призначаються за результатами відкритого конкурсу та звільняються Кабінетом Міністрів України. Іншим аспектом цього є законодавча обмеженість строку повноважень керівництва Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей лише чотирирічним терміном і не більше ніж двома строками підряд, що забезпечує як достатню стабільність роботи даного органу, так і періодичну змінюваність його керівництва. Такий підхід загалом вбачається більш демократичним і виваженим порівняно з безстроковим призначенням керівників "звичайних" центральних органів виконавчої влади.

Ще однією особливістю центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом О.І. Лавренова називає "наявність спеціальних гарантій діяльності для їх членів" [5, с.118]. Разом із тим, у дійсності такі гарантії встановлені лише щодо окремих центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом (наприклад, Антимонопольного комітету України, Національного агентства з питань запобігання корупції) відповідно до характеру і змісту їх діяльності. У той же час наразі нами не вбачаються певні спеціальні гарантії діяльності членів Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей.

Як особливість спеціального статусу Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей порівняно з іншими центральними органами виконавчої влади також слід зауважити наділення її повноваженнями видавати нормативні акти з питань своєї компетенції (п.2 ч.1 ст.8 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ, пп.1 п.4 Положення від 23.09.2020 р.). Натомість за загальним правилом центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень може видавати лише накази організаційно-розпорядчого характеру (ч.1 ст.23 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI).

### **Мета діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей**

Місце Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі безпосередньо пов'язане не тільки з її формально-правовим статусом як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, а і з її приз-

наченням, метою діяльності, що обумовлює реально здійснювані повноваження. Як вище вже відзначалось, ч.5 ст.6 Закону України від 14.07.2020 р. № 768–ІХ, п.1 Положення від 23.09.2020 р. визначає призначення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей як забезпечення державного регулювання діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей. Державне управління та державне регулювання є змістовно подібними, суміжними формами реалізації виконавчої влади, безпосередньо пов'язаними з забезпеченням виконання правових актів. У той же час, як наголошує М.П. Ткач, державне управління забезпечує першочергову реалізацію публічних інтересів, а державне регулювання – певний баланс публічних і приватних інтересів [32]. Разом із тим, і державне управління, і державне регулювання у відповідних сферах суспільних відносин у дійсності є не стільки метою (самоціллю), скільки певним інструментарієм, формою досягнення певних цілей у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей. Схожу позицію висловлює Д.В. Журавльов [3, с.62], на думку якого виконання законів становить скорше засіб, аніж мету чи призначення виконавчої влади.

Тому, зважаючи на загальне призначення центральних органів виконавчої влади ("виконання окремих функцій з реалізації державної політики" згідно ч.2 ст.1, ч.1 ст.16 Закону України від 17.03.2011 р. № 3166–VI), безпосередня мета діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей узагальнено може бути сформульована як реалізація державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей. Саме на досягнення даних цілей Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей й здійснює відповідні заходи державного управління та регулювання. З огляду на це маємо не погодитись з існуючим підходом до визначення реалізації державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей не як мети, а лише як завдань Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей.

Безумовно, що вищенаведене так само не є кінцевою метою функціонування Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, діяльність якої також підпорядкована більш загальним завданням держави, зокрема щодо утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення національної безпеки та суспільного добробуту, розвитку економіки, забезпечення верховенства права, розбудови демократії та правової держави тощо. Викладене відповідає

загальній меті та призначенню виконавчої влади, яке О.М. Бандурка [33, с.12, 13] і С.Г. Стеценко [34, с.69] визначають як забезпечення реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

#### Висновки

1. Основними ознаками Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей, що відображають її сутність і місце у державному механізмі, є:

– адміністративно-правове регулювання статусу, законодавче визначення власних особливостей організації та порядку діяльності, відмінних від базового статусу центральних органів виконавчої влади;

– приналежність до системи органів виконавчої влади і системи центральних органів виконавчої влади, структурованість і взаємопов'язаність з ними;

– організаційна та компетенційна відособленість, спрямування та координація діяльності Кабінетом Міністрів України, відповідальність перед ним і підпорядкованість йому;

– здійснення від імені держави в інтересах громадянського суспільства на загальнодержавному рівні публічного управління у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей шляхом реалізації (але на формування) відповідної державної політики;

– компетенція галузевого характеру з державно-владних управлінських (виконавчо-розпорядчих) повноважень, що включає правозастосування, самостійне ухвалення юридично обов'язкових, забезпечених державним примусом підзаконних нормативних актів і управлінських рішень;

– утворення, призначення (на конкурсних засадах) та звільнення її голови та членів Кабіне-

том Міністрів України, обмеженість строку їх повноважень;

– колегіальність, комплектування на засадах постійності та професійності державними службовцями, ресурсне забезпечення державою.

2. Узагальнено Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей може бути визначена як колегіальний центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України, і який відповідно до чинного законодавства України наділений державно-владними управлінськими повноваженнями щодо реалізації державної політики у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей. Таке розуміння сутності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей складає основу її адміністративно-правового статусу, реально втілюючись в організації та діяльності.

3. Місце та значення Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі насамперед визначається тим, що вона, організаційно та функціонально належачи до системи центральних органів виконавчої влади й прямо підпорядковуючись уряду, є самостійним суб'єктом публічного управління у сфері економіки, відповідальним за державне регулювання діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерей.

#### Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

#### Вираз вдячності

Дослідження виконано ініціативно без будь-якого фінансування.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Синкова О. До питання правового статусу органу виконавчої влади. *Правничий часопис Донецького університету*. 2008. № 1. С. 60–65.
2. Петренко П. Д. Сутність виконавчої діяльності державних органів в сучасних умовах. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 176–182.
3. Журавльов Д. В. Поняття і загальна характеристика центральних органів виконавчої влади України. *Публічне право*. 2013. № 3. С. 61–67.
4. Людкова І. Щодо особливостей правового статусу центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 67–71.
5. Лавренова О. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 115–119.
6. Совгиря О. Закон України "Про центральні органи виконавчої влади": перспективи вдосконалення змісту. *Юридичний вісник України*. 2011. № 17 (825).
7. Jarvis R. M., Cochran J. W., Rychlak R. J. *Gaming Law and Gambling Law: Cases, Materials, and Problems*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 2021. 945 p.
8. Pavalko R. M. Gambling and Public Policy. *Public Integrity*. 2004. Vol. 6. Iss. 4. P. 333–348. <http://doi.org/10.1080/10999922.2004.11051261>

9. Skuse D. Gambling and governmental responsibilities. *BJPsych International*. 2021. Vol. 18. Iss. 2. P. 29. <http://doi.org/10.1192/bji.2021.8>
10. Мельник Ю. В. Місцеві органи виконавчої влади в системі державних органів. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2006. Вип. 6 (20). С. 71–75.
11. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 1: А–Г. 672 с.
12. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.
13. Чиркин В. Е. Государственное и муниципальное управление: учебник. Москва: Юристъ, 2003. 320 с.
14. Задихайло О. А. Співвідношення понять "державне управління", "публічне управління" та "публічне адміністрування" в категоріальному апараті адміністративного права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: Право*. 2020. Вип. 31. С. 43–48. <http://doi.org/10.34142/23121661.2020.31.04>
15. Таран Є. І. Співвідношення понять "державне управління", "публічне адміністрування" та "публічне управління" у трансформаційних процесах України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Т. 31 (70). № 2. С. 33–37. <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2020.2/05>
16. Колесникова К. О. Співвідношення державного управління та публічного адміністрування у процесі суспільної трансформації. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 3. С. 41–45.
17. Адміністративне право: підручник / за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків: Право, 2010. 624 с.
18. Бріт О. Центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 26. С. 206–213.
19. Артеменко І. А. Доктринальна основа визначення сутності органу виконавчої влади як суб'єкта адміністративно-процесуального права. *Право і Безпека*. 2014. № 3. С. 31–35.
20. Ковалів М. В., Стахура І. Б. Особливості адміністративно-правового статусу органів виконавчої влади. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 22–26.
21. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 456 с.
22. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14.07.2020 № 768–ІХ. *Офіційний вісник України*. 2020. № 66. Ст. 2129.
23. Про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 891. *Офіційний вісник України*. 2020. № 79. Ст. 2558.
24. Адміністративне право України. Академічний курс: у 2 т.: підруч. / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова). Т. 1. Загальна частина. Київ: Видавництво "Юридична думка", 2004. 584 с.
25. Чикурлій С. О. Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. 214 с.
26. Предместніков О. Поняття та ознаки органів юстиції України як органів виконавчої влади. *Вісник Нац. акад. правових наук України*. 2015. № 3 (82). С. 97–106.
27. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
28. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166–VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123.
29. Авер'янов В. Б. Центральні органи виконавчої влади в Україні: концептуальний підхід до класифікації в контексті адміністративної реформи в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 1 (16). С. 42–50.
30. Цветков А. М. Порядок фінансування видатків на утримання центральних органів виконавчої влади України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. 224 с.
31. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98. *Офіційний вісник України*. 1999. № 21. Ст. 943.
32. Ткач М. П. Державне регулювання і державне управління: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 8. С. 110–113.
33. Бандурка О. М. Реформа системи органів виконавчої влади України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 1. С. 12–17.
34. Стеценко С. Г. Виконавча влада та роль Конституції України в організації її діяльності. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 67–72.



**REFERENCES**

1. Synkova, O. (2008). Do pytannya pravovoho statusu orhanu vykonavchoyi vlady [On the question of the legal status of the executive body]. *Pravnychyy chasopys Donetskoho universytetu*, (1), 60–65 (in Ukr.).
2. Petrenko, P. D. (2016). Sutnist vykonavchoyi diyalnosti derzhavnykh orhaniv v suchasnykh umovakh [The essence of executive activity of state bodies in modern conditions]. *Pravova derzhava*, (27), 176–182 (in Ukr.).
3. Zhuravlov, D. V. (2013). Ponyattya i zahalna kharakterystyka tsentral'nykh orhaniv vykonavchoyi vlady Ukrainy [The concept and general characteristics of the central executive bodies of Ukraine]. *Publichne pravo*, (3), 61–67 (in Ukr.).
4. Lyudkova, I. (2014). Shchodo osoblyvostey pravovoho statusu tsentralnykh orhaniv vykonavchoyi vlady zi spetsialnym statusom [Regarding the peculiarities of the legal status of central executive bodies with a special status]. *Yurydychnyy visnyk*, (6), 67–71 (in Ukr.).
5. Lavrenova, O. (2016). Tsentralni orhany vykonavchoyi vlady zi spetsialnym statusom [Central executive bodies with a special status]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, (8), 115–119 (in Ukr.).
6. Sovhyrya, O. (2011). Zakon Ukrainy "Pro tsentralni orhany vykonavchoyi vlady": perspektyvy vdoskonalennya zmistu [Law of Ukraine "On Central Bodies of Executive Power": Prospects for Improving Content]. *Yurydychnyy visnyk Ukrainy*, 17(825) (in Ukr.).
7. Jarvis, R. M., Cochran, J. W., & Rychlak, R. J. (2021). *Gaming Law and Gambling Law: Cases, Materials, and Problems*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 945 p.
8. Pavalko, R. M. (2004). Gambling and Public Policy. *Public Integrity*, 6(4), 333–348.  
<http://doi.org/10.1080/10999922.2004.11051261>
9. Skuse, D. (2021). Gambling and governmental responsibilities. *BJPsych International*, 18(2), 29.  
<http://doi.org/10.1192/bji.2021.8>
10. Melnyk, YU. V. (2006). Mistsevi orhany vykonavchoyi vlady v systemi derzhavnykh orhaniv [Local executive bodies in the system of state bodies]. *Yurysprudentsiya: teoriya i praktyka*, 6(20), 71–75 (in Ukr.).
11. Shemshuchenko, YU. S. (Red.). (1998). *Yurydychna entsyklopediya: v 6 t.* [Legal encyclopedia: in 6 volumes]. Kyiv: Ukr. entsykl., T. 1: A–H (in Ukr.).
12. Averyanov, V. B. (Red.). (2003). *Derzhavne upravlinnya: problemy administratyvno-pravovoyi teorii ta praktyky* [Public administration: problems of administrative-legal theory and practice]. Kyiv: Fakt (in Ukr.).
13. Chirkin, V. Ye. (2003). *Gosudarstvennoye i munitsipalnoye upravleniye* [State and municipal administration]. Uchebnyk. Moskva: Yurist (in Russ.).
14. Zadykhaylo, O. A. (2020). Spivvidnoshennya ponyat "derzhavne upravlinnya", "publichne upravlinnya" ta "publichne administruvannya" v katehorialnomu aparati administratyvnoho prava [The ratio of the concepts of "public administration", "public administration" and "public administration" in the categorical apparatus of administrative law]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Ser.: Pravo*, (31), 43–48.  
<http://doi.org/10.34142/23121661.2020.31.04> (in Ukr.).
15. Taran, YE. I. (2020). Spivvidnoshennya ponyat "derzhavne upravlinnya", "publichne administruvannya" ta "publichne upravlinnya" u transformatsiynykh protsesakh Ukrainy [Correlation of the concepts "public administration", "public administration" and "public administration" in the transformation processes of Ukraine]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Derzhavne upravlinnya*, 31(70), No. 2, 33–37. <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2020.2/05> (in Ukr.).
16. Kolesnykova, K. O. (2013). Spivvidnoshennya derzhavnoho upravlinnya ta publichnoho administruvannya u protsesi suspilnoyi transformatsiyi [The ratio of public administration and public administration in the process of social transformation]. *Publichne upravlinnya: teoriya ta praktyka*, (3), 41–45 (in Ukr.).
17. Bytyak, YU. P., Harashchuk, V. M., & Zuy, V. V. (Reds.). (2010). *Administratyvne pravo* [Administrative Law]. Pidruchnyk. Kharkiv: Pravo (in Ukr.).
18. Brit, O. (2005). Tsentralni orhany vykonavchoyi vlady iz spetsialnym statusom [Central executive bodies with a special status]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, (26), 206–213 (in Ukr.).
19. Artemenko, I. A. (2014). Doktrynalna osnova vyznachennya sutnosti orhanu vykonavchoyi vlady yak subyekta administratyvno-protseualnoho prava [The doctrinal basis for determining the essence of the executive body as a subject of administrative procedural law]. *Pravo i Bezpeka*, (3), 31–35 (in Ukr.).
20. Kovaliv, M. V., & Stakhura, I. B. (2014). Osoblyvosti administratyvno-pravovoho statusu orhaniv vykonavchoyi vlady [Features of the administrative and legal status of executive bodies]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Yurydychni nauky*, (807), 22–26 (in Ukr.).
21. Kolpakov, V. K., & Kuzmenko, O. V. (2003). *Administratyvne pravo Ukrainy* [Administrative law of Ukraine]. Pidruchnyk. Kyiv: Yurinkom Inter (in Ukr.).

22. Pro derzhavne rehulyuvannya diyalnosti shchodo orhanizatsiyi ta provedennya azartnykh ihor [About the state regulation of activity concerning the organization and carrying out of gambling]. *Zakon Ukrainy* (14.07.2020 No. 768–9). *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*, (66), 2129 (in Ukr.).
23. Pro Komisiyu z rehulyuvannya azartnykh ihor ta loterey [About the Commission for Regulation of Gambling and Lotteries]. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy* (23.09.2020 No. 891). *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*, (79), 2558 (in Ukr.).
24. Averyanov, V. B. (Red.). (2004). *Administrativne pravo Ukrainy. Akademichnyy kurs: u 2 t.* [Administrative law of Ukraine. Academic course: in 2 volumes]. Pidruch. T. 1. Zahalna chastyna. Kyiv: Vydavnytstvo "Yurydychna dumka" (in Ukr.).
25. Chykurlii, S. O. (2008). *Konstytutsiyno-pravovyy status orhaniv vykonavchoyi vlady* [Constitutional and legal status of executive bodies]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.02). Kyiv (in Ukr.).
26. Predmestnikov, O. (2015). Ponyattya ta oznaky orhaniv yustyttsiyi Ukrainy yak orhaniv vykonavchoyi vlady [The concept and characteristics of the judiciary of Ukraine as an executive body]. *Visnyk Nats. akad. pravovykh nauk Ukrainy*, 3(82), 97–106 (in Ukr.).
27. Konstytutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine]. *Zakon Ukrainy* (28.06.1996 No. 254k/96-VR). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, (30), 141 (in Ukr.).
28. Pro tsentralni orhany vykonavchoyi vlady [About central executive bodies]. *Zakon Ukrainy* (17.03.2011 No. 3166–6). *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*, (27), 1123 (in Ukr.).
29. Averyanov, V. B. (1999). Tsentralni orhany vykonavchoyi vlady v Ukrainy: kontseptualnyy pidkhid do klasyfikatsiyi v konteksti administrativnoyi reformy v Ukraini [Central executive bodies in Ukraine: a conceptual approach to classification in the context of administrative reform in Ukraine]. *Visnyk Akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*, 1(16), 42–50 (in Ukr.).
30. Tsvytkov, A. M. (2003). *Poryadok finansuvannya vydatkiv na utrymannya tsentralnykh orhaniv vykonavchoyi vlady Ukrainy* [Procedure for financing expenditures for the maintenance of central executive bodies of Ukraine]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.07). Kharkiv (in Ukr.).
31. Pro zakhody shchodo vprovadzhennya Kontseptsiyi administrativnoyi reformy v Ukraini [On measures to implement the Concept of Administrative Reform in Ukraine]. *Ukaz Prezydenta Ukrainy* (22.07.1998 No. 810/98). *Ofitsiyyny visnyk Ukrainy*, (21), 943 (in Ukr.).
32. Tkach, M. P. (2012). Derzhavne rehulyuvannya i derzhavne upravlinnya: spivvidnoshennya ponyat [Public regulation and public administration: the relationship of concepts]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, (8), 110–113 (in Ukr.).
33. Bandurka, O. M. (2011). Reforma systemy orhaniv vykonavchoyi vlady Ukrainy [Reform of the system of executive bodies of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi prokuratury Ukrainy*, (1), 12–17 (in Ukr.).
34. Stetsenko, S. H. (2011). Vykonavcha vlada ta rol Konstytutsiyi Ukrainy v orhanizatsiyi yiyi diyalnosti [Executive power and the role of the Constitution of Ukraine in the organization of its activities]. *Yurydychna nauka i praktyka*, (2), 67–72 (in Ukr.).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

**Published in:**  
 Форум права: 68 pp. 25–37 (3).

**Related identifiers:**  
 10.5281/zenodo.5075683  
[http://forumprava.pp.ua/files/025-037-2021-3-FP-Profatilo\\_5.pdf](http://forumprava.pp.ua/files/025-037-2021-3-FP-Profatilo_5.pdf)  
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2021\\_3\\_5.pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2021_3_5.pdf)

**License (for files):**  
[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

**Received:** 08.07.2021  
**Accepted:** 30.07.2020  
**Published:** 02.08.2020  
**Available online:** 02.08.2020

**Cite as:**

Профатіло, К. В. (2021). Сутність та місце комісії з регулювання азартних ігор та лотерей у державному механізмі. *Форум Права*, 68(3), 25–37. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075683>

Profatilo, K. V. (2021). Sutnist ta mistse komisiyi z rehulyuvannya azartnykh ihor ta loterey u derzhavnomu mekhanizmi [Essence and Place of the Gambling and Lotteries Regulation Commission in the State Mechanism]. *Forum Prava*, 68(3), 25–37. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075683>

УДК 343.431

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075685>

### Ю.Ю. ЗАБУГА,

асистентка кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидатка юридичних наук, м. Харків, Україна; e-mail: [zabugaulia1@gmail.com](mailto:zabugaulia1@gmail.com);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1805-515X>

### Т.О. МИХАЙЛІЧЕНКО,

доцентка кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидатка юридичних наук, доцентка, м. Полтава, Україна; e-mail: [myhailichenko\\_t@yahoo.com](mailto:myhailichenko_t@yahoo.com);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4668-3375>

## ФОРМИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ: ЧАСТИНА II

### YU.YU. ZABUHA,

Assistant, Chair of Criminal Law # 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ph.D. in Law, Kharkiv, Ukraine; e-mail: [zabugaulia1@gmail.com](mailto:zabugaulia1@gmail.com);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1805-515X>

### T.O. MYKHAILICHENKO,

Ass. Professor, Chair of Criminal Law and Criminal Legal Subjects, Poltava Law Institute of Yaroslav Mudryi National Law University, Ph.D. in Law, Poltava, Ukraine; e-mail: [myhailichenko\\_t@yahoo.com](mailto:myhailichenko_t@yahoo.com);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4668-3375>

## TYPES OF HUMAN EXPLOITATION: PART II

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

**Постановка проблеми.** Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми передбачена у ст.149 чинного Кримінального кодексу України. На сьогодні Робочою групою з питань розвитку кримінального права майже завершена робота над Проектом нового Кримінального кодексу України, який також містить аналогічну норму (ст.4.5.7). Вбачається, що вказані норми потребують свого доопрацювання. Особливу увагу варто приділити поняттю експлуатації людини. Як свідчить аналіз сучасної юридичної літератури, йому приділяється недостатньо уваги з боку науковців, незважаючи на те, що це поняття виступає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони даного злочину. Видається, що відкритий перелік форм експлуатації є надто широким, і може бути скорочений за рахунок виділення більш загальних форм експлуатації. **Метою** статті є: встановлення індивідуальних ознак, властивих поняттю "медична експлуатація людини"; розкриття змісту таких форм експлуатації, як вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, примусова вагітність та примусове переривання вагітності, які закріплені у п.1 прим. до ст.149 КК України; вироблення пропозицій щодо законодавчого удосконалення норми, передбаченої ст.149 КК України. **Методи.** Дедуктивний метод було використано для узагальнення існуючих точок зору щодо змісту поняття "медична експлуатація" як в українській, так і в іноземній науковій літературі. Завдяки аналізу та синтезу здійснено дослідження структури цього поняття. Логіко-семантичний метод дослідження надав можливість встановити особливості тлумачення змісту, який вкладається в поняття "медична експлуатація людини". Догматичний метод використано задля виявлення недоліків і встановлення способів удосконалення перелічених у вітчизняному законодавстві форм експлуатації людини. **Результат.** Встановлені індивідуальні ознаки медичної експлуатації людини та проаналізовані всі форми з переліку, що містяться в п.1 прим. до ст.149 КК України, які можуть бути віднесені до неї. **Висновки.** Доведено, що перелік форм експлуатації, передбачений у п.1 прим. до ст.149 чинного КК України, підлягає скороченню, а окремі форми потребують уточнення назв. Окремі форми експлуатації (такі як: вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, примусова вагітність, примусове переривання вагітності) доцільно об'єднати під загальною назвою "медична експлуатація людини". Окрім того, встановлені індивідуальні ознаки такої форми експлуатації.

**Ключові слова:** медична експлуатація людини; вилучення органів; проведення дослідів над людиною без її згоди; примусова вагітність; примусове переривання вагітності

\*\*\*

**Problem statement.** Article 149 of the Criminal Code of Ukraine in force criminalizes human trafficking. To date, the 'Working Group for the Development of Criminal Law' has almost completed work on the Draft New Criminal Code of Ukraine, which also contains a similar provision (Article 4.5.7). It is seen that these norms need to be refined. Particular attention should be spared to the concept of human exploitation. An analysis of the modern legal literature has shown that scientists do not spare enough attention to this notion, although it is a necessary feature of the subjective side of the crime. It seems that the open list of exploitation types is very wide, and can be reduced due to singling out wider types of exploitation. **Purpose** are: ascertaining individual features, on the notion of "medical human exploitation"; revealing the essence of exploitation types including organ/tissue removal, conducting illegal experiments, forced pregnancy, forced abortion, which are fixed in paragraph 1 of note of Article 149 of the Criminal Code of Ukraine; developing proposals regarding the legislative improvement of the norm provided by Article 149 of the Criminal Code of Ukraine. **Methods.** The deductive method was used for summarizing perspectives regarding the contents of the notion "medical exploitation" in the Ukrainian as well as foreign academic literature. Due to the analysis and synthesis, the study of the structure of this notion has been undertaken. The application of comparative-legal method has allowed determining the specificities of interpreting the meaning assigned to this notion. The Formal-Dogmatic approach has been employed to identify gaps and establish ways of improving the types of human exploitation listed in the national legislation. **Results.** Individual features of medical exploitation have been identified, and all types from the list, which are fixed in paragraph 1 of note of Article 149 of the Criminal Code of Ukraine, and can be applied to this group, have been analyzed. **Conclusion.** It has been summarized that the list, which is fixed in paragraph 1 of note of Article 149 of the Criminal Code of Ukraine, needs to be reduced and some names of types need to be renamed. Some exploitation types (organ/tissue removal, conducting illegal experiments, forced pregnancy, forced abortion) should be combined under the general name of "medical exploitation". In addition, individual features of this type of exploitation have been established.

**Key words:** *medical exploitation; organ/tissue removal; conducting illegal experiments; forced pregnancy; forced abortion*

### Постановка проблеми

Як зазначалося в першій частині нашої роботи, у ст.149 Кримінального кодексу (далі – КК) України передбачена відповідальність за такий конвенційний злочин, як торгівля людьми. Для нашої держави питання подолання цієї проблеми є надзвичайно важливим, оскільки Україна – це країна-постачальник та країна-транзитер "живого товару" [1]. Раніше також відмічалося, що станом на 18.10.2019 р. Міністерством соціальної політики (далі – Мінсоцполітики) надано статус "особа, яка постраждала від торгівлі людьми" 867 людям (серед яких 860 постраждалих – це громадяни України, 7 – іноземці), з яких 333 жінок, 446 чоловіків, 85 дітей (31 хлопчик та 54 дівчинки) [2]. Станом на 03.12.2020 р. Мінсоцполітики відзвітувало про 132 особи, яким було надано статус постраждалих від торгівлі людьми (серед них: 130 постраждалих – це громадяни України, 2 – іноземці), з яких 33 особи – це жінки, 97 осіб – чоловіки, 2 – діти (всі хлопчики). 52 особи постраждали від трудової експлуатації, 5 – від сексуальної, 2 стали жертвами примусового втягнення у зайняття жебрацтвом, 64 – використання у збройних конфліктах [3].

При цьому незважаючи на всі зусилля, які докладають як державні органи, так і неурядові організації для подолання цього явища, лише за 4 місяці 2021 р. ще 24 особи отримали статус "особа, яка постраждала від торгівлі людьми", з

яких 20 – чоловіки та 4 жінки. Основними формами експлуатації були: трудова (13 випадків), використання у збройних конфліктах (9 випадків), сексуальна та втягнення у зайняття жебрацтвом (по 1 випадку кожна) [4]. Також відповідно до даних Мінсоцполітики у травні 2021 р. ще 6 особам було встановлено відповідний статус<sup>1</sup> [5]. Наведені дані дозволяють констатувати, що незважаючи на зусилля, яких докладає Уряд<sup>2</sup> та громадські організації в боротьбі із торгівлею людьми, суттєвих результатів у цьому напрямку досягти, на жаль, поки що так і не вдалося. Саме цим і обумовлюється доцільність подальших досліджень науковцями норми, передбаченої ст.149 КК України, спрямованих на її законодавче вдосконалення, кінцевою метою яких має бути досягнення невідворотності кримінальної відповідальності для осіб, що вчинили цей злочин. Особливо це є актуальним в умовах, коли Робоча група з питань розвитку кримінального права завершує плідну роботу над текстом

<sup>1</sup> У той же час постановою Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми" від 26.05.2021 р. № 531 повноваження щодо встановлення цього статусу відійшли до компетенції Національної соціальної сервісної служби України.

<sup>2</sup> Відповідно до аналітичних збірників "Trafficking in Persons Report. June 2020" та "Trafficking in Persons Report. June 2021" Україна не повною мірою докладає зусиль для викорінення торгівлі людьми [6; 7].



проєкту нового КК [8].

Питання торгівлі людьми завжди залишається в центрі уваги наукової спільноти як в Україні, так і за її межами. Так, однією із останніх вийшла монографія А.В. Андрушка "Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи", де окреме місце відводиться аналізу складу злочину, передбаченого ст.149 КК України, реалізації кримінальної відповідальності за нього, кримінологічній характеристиці та детермінації торгівлі людьми, а також основним напрямом запобігання цього злочину [9]. Як вітчизняних, так і закордонних вчених продовжують цікавити підстави та передумови існування цього явища в конкретній державі чи регіоні, його наслідки, способи боротьби з торгівлею людьми, а також дослідження питань кримінальної відповідальності за цей злочин (Г.Т. Пачулі [10], Н. В. Плахотнюк, Т. В. П'ятковська [11], Є.П. Сергеева [12], Я.Г. Лизогуб [13] та ін.). Окремим блоком наукових доробок виступають наукові праці, які містять критику та пропозиції щодо статей розділу 4.5 "Злочини проти волі і гідності людини" Проєкту КК України [14; 15; 16, с.51–53; 17, с.48–50]. Водночас питанням щодо форм експлуатації людини й надалі приділяється недостатньо уваги.

Як зазначалося раніше, однією із важливих криміноутворюючих ознак складу злочину "торгівля людьми", виступає його мета – експлуатація людини, яка у поєднанні із специфічними формами діянь, що утворюють об'єктивну сторону цього злочину, визначає його підвищену суспільну небезпечність і дозволяє відмежовувати його від суміжних кримінальних правопорушень [1, с.31].

Отож, продовжуючи роздуми щодо форм експлуатації людини, в межах цієї статті розглянемо такі з них, як: а) вилучення органів, б) проведення дослідів над людиною без її згоди, г) примусова вагітність та д) примусове переривання вагітності.

Метою цієї роботи є: 1) дослідження тих форм експлуатації, які не охоплюються поняттями сексуальної чи трудової експлуатації людини, оскільки їх аналіз було здійснено у попередній публікації [1] та зосереджуються на використанні людини як біологічної істоти або відповідних властивостей та здатностей її організму; 2) аналіз практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в частині встановлення порушень прав і свобод, гарантованих Конвенції про захист прав людини та основопо-

ложних свобод; 3) вироблення пропозицій щодо законодавчого удосконалення норми, передбаченої ст.149 КК України. Її новизна полягає в дослідженні змісту та співвідношення понять "біологічна експлуатація", "медична експлуатація" та "експлуатація в біомедичній сфері"; наведенні аргументів на користь того, що більш вдалим терміном, який потрібно використовувати як родове поняття для позначення таких форм експлуатації людини, як вилучення анатомічних матеріалів, проведення дослідів над людиною без її згоди, примусове сурогатне материнство (п.1 прим. до ст.149 КК України), є поняття "медична експлуатація"; встановленні індивідуальних ознак останньої; доведенні, що така самостійна форма експлуатації, як "вилучення органів" нині термінологічно не відповідає чинному законодавству; доведенні, що поняття "примусова вагітність" є не досить вдалим в контексті торгівлі людьми та подальшої їх експлуатації, а тому пропонується замінити його на "примусове сурогатне материнство". Доведено, що вказівка на примусове переривання вагітності, як самостійну форми експлуатації, підлягає виключенню. Завданням статті є встановлення більш вдалого терміну для позначення таких форм експлуатації, про які йдеться у п.1 прим. до ст.149 КК України, як: вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, примусова вагітність та примусове переривання вагітності; встановлення індивідуальних ознак такого поняття; розкриття змісту та поширеності на практиці тих форм експлуатації людини, що охоплюються цим поняттям за чинним КК України, а також критично оцінити, наскільки вдалим є ті терміни, які використовує законодавець для їх позначення у чинному кримінальному законі та пропонується використовувати в проєкті нового Кримінального кодексу.

Емпіричну базу дослідження становлять: 1) рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), в яких констатовано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція 1950 р.); 2) 153 обвинувальних вироків, постановлених судами України за ст.149 КК за останні 6 років і 6 місяців.

### **Поняття медичної експлуатації як форми експлуатації людини**

Загальновідомим є підхід до об'єднання частини форм експлуатації людини, передбачених у п.1 прим. до ст.149 КК України, в групи. Так, виділяють "сексуальну" та "трудова" експлуатацію. У той же час А. Орлеан запропонував

об'єднати ще частину форм, про які йдеться у п.1 прим. до ст.149 КК, у групу т. зв. "біологічної" експлуатації людини. До цієї форми дослідник загалом слушно відносить: "1) експлуатацію у сфері репродукції та використання репродуктивних матеріалів людини (незаконне використання жінки для виношування та народження дитини; незаконне отримання та використання статевих клітин (гамет) людини; незаконне створення, отримання та використання ембріонів та плодів людини; незаконне отримання та подальше використання фетальних матеріалів); 2) експлуатацію у сфері вилучення та використання органів, тканин, клітин людини та її крові; 3) експлуатацію у сфері використання людського організму для дослідів" [18, с.64–65].

Погоджуючись із доцільністю виділення ще однієї самостійної групи, варто поставити питання щодо коректності запропонованої вченим назви. Огляд наукової літератури, як вітчизняної, так і зарубіжної, дозволив дійти висновку, що ця назва не зустрічається у публікаціях, присвячених торгівлі людьми. Англійські джерела взагалі не знають такого поняття як "biological exploitation" в аспекті цього явища. Натомість ми знайшли інші відповідники, наприклад, у С. Варма та Ч. МакКерол (Varma and McCarroll, 2021), але які теж не можна назвати дуже поширеним, – "medical exploitation" [19] або ж, у Д. Резнік (Resnik, 2003), якщо йдеться про вилучення органів чи проведення дослідів над людиною, – "exploitation in biomedical research" [20].

Тож який із варіантів більш вдалий: "біологічна", "медична" експлуатація, чи може "експлуатація в біомедичній сфері"? Відповідно до тлумачного словника української мови значеннями терміну "біологічний" є: 1) стосовний до біології – науки про закономірності життя і розвитку організмів; 2) стосовний до життя, життєвих процесів організму [21, с.83]. "Медичний" в свою чергу, означає: 1) стосовний до системи наукових знань та практичної діяльності, метою яких є зміцнення та збереження здоров'я, продовження життя людей, попередження та лікування захворювань людини; 2) стосовний до діяльності лікаря; лікарський; 3) який застосовується в лікуванні; лікувальний [21, с.655]. А "біомедичний" – це той, що стосується до біомедицини – розділу медицини, що вивчає процеси, які відбуваються в організмі на біологічному рівні [21, с.83]. На підставі викладеного, видається, що поняття "експлуатація в біомедичній сфері" є невдалим поняттям, оскільки є вузьким і може охоплювати лише вилучення органів та прове-

дення дослідів над людьми. Що ж до "біологічної експлуатації", то вбачається, що цей термін є надто широким, оскільки і сексуальна, і трудова експлуатація теж ґрунтуються на біологічних властивостях людини. Натомість поняття "медична експлуатація" означатиме, що має місце експлуатація людини в медичних цілях, яка передбачає використання властивостей організму потерпілої від торгівлі людьми особи задля зміцнення/збереження здоров'я чи продовження життя інших людей, вирішення їх проблем в репродуктивних цілях тощо. Це відбувається за рахунок здатності: а) наших організмів приживлювати чужі пересажені органи, а також "приймати" кров, тканини тощо, та використовувати в подальшому їх як власні; б) жінки народжувати дитину (дітей) від будь-якого чоловіка як шляхом природного, так і штучного запліднення, в тому числі з використанням чужих гамет; в) екстраполяції даних, отриманих внаслідок дослідів над людиною, на невизначене коло осіб. Отож, на нашу думку, найбільш вдалим поняттям для цієї групи форм експлуатації людини є саме поняття "медична експлуатація".

Водночас слушним є застереження А. Орлеана, що "кримінально-правове забезпечення охорони людини від біологічної експлуатації потребує переосмислення і серйозних змін, які мають враховувати біоетичні напрацювання" [18, с.64]. Нинішня ж ситуація свідчить, що цій формі експлуатації людини приділяється недостатньо уваги як з боку науковців, так і з боку міжнародних та державних інституцій, які ведуть боротьбу проти торгівлі людьми.

#### **Форми експлуатації людини, що охоплюються поняттям "медична експлуатація" за чинним КК України**

Перша форма експлуатації людини, з якої слід розпочати аналіз, є *вилучення органів*. Звертає на себе увагу той факт, що ця самостійна форма нині термінологічно не відповідає чинному законодавству: ні Закон України "Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині" від 17.05.2018 р. № 2427–VIII (в ред. від 15.03.2021 р.), ні ст.143 "Порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини" КК України. Отож, законодавець повинен був вищезгаданим Законом (№ 2427–VIII – *авт.*) передбачити, в тому числі, і зміни до чинної редакції п.1 прим. до ст.149 КК України, використавши в ній нову термінологію, яку він і запроваджує, а саме "*вилучення анатомічних матеріалів*". Відповідно

до ст.1 зазначеного Закону під анатомічними матеріалами слід розуміти органи (їх частини), тканини, анатомічні утворення, клітини людини або тварини, фетальні матеріали людини, тоді як під їх вилученням – хірургічні операції, інші медичне втручання, в результаті яких отримуються анатомічні матеріали людини для трансплантації та/або виготовлення біоімплантів. Це дозволило би охопити поняттям "експлуатація людини" і такі її форми, як незаконне використання людини, як донора: а) крові та її компонентів, б) гамет або в) живих ембріонів та плодів людини, а також г) фетальних матеріалів – тобто всі ті прояви медичної експлуатації, що не охоплюється нині чинною редакцією п.1 прим. до ст.149 КК України.

Повторюється цей недолік і в Проєкті КК. Так, у примітці до ст.4.5.7 Проєкту відмічається, що однією з форм експлуатації людини є вилучення в неї органів (є) [22], що виступає більш вузьким поняттям порівняно із поняттям "анатомічні матеріали людини". Хоча в той же час у ст.4.3.7 Проєкту говориться про протиправне спонукання до надання згоди на вилучення анатомічних матеріалів людини. Маємо надію, що такі неточності ще підлягатимуть коригуванню з боку членів робочої групи до подання проєкту на розгляд народних депутатів України.

Міністерство соціальної політики (далі – Мінсоцполітики) України у 2019 р. звітувало лише про 10 осіб, постраждалих від цієї форми експлуатації, тоді як у 2020 р., а також у 2021 р. таких осіб взагалі виявлено не було [2–4]. Проте все ж у 1 обвинувальному вирокі за злочин, передбачений ст.149 КК України, йшлося про вилучення органів потерпілої від торгівлі людьми особи [23].

Визначити ж, наскільки ця форма експлуатації людини в дійсності є поширеною в Україні, насправді достатньо важко, адже як зауважується в публікації "Trafficking for the purposes of organ removal" "інколи людина може розбиратися на частини як автомобіль на деталі" [24]. За таких умов сам факт вчинення такого кримінального правопорушення навряд чи швидко стане відомим правоохоронним органам, якщо взагалі це колись станеться. Водночас, як відмічається в публікації за даними Нацполіції, в 2018 р. було передано до суду 5 кримінальних проваджень щодо продажу неповнолітніх з метою вилучення органів [25].

Маркерами, на думку ізраїльських дослідників, які можуть свідчити про те, що має місце торгівля людьми з метою вилучення у потерпі-

лого (-лих) органів або тканин людини, виступають такі факти: 1) набір донорів здійснюється серед вразливих верств населення, таких як знедолені, безробітні, розумово відсталі, особи з розумовими вадами чи іншими захворюваннями; 2) виплати будуть мізерними або відсутніми взагалі; 3) може мати місце обман жертв щодо характеру операції, медичних наслідків та їх винагороди або боргова кабала в частині відрахування сум на їжу, житло, одяг, медичні обстеження та транспортування до місця хірургічної операції; 4) ймовірним є й застосування насильства чи погрози; 5) потерпілі особи часто при цьому не отримують належної післяопераційної медичної допомоги; 6) може здійснюватися контроль за діями донора з метою позбавити його можливості відмовитися від угоди, наприклад, його можуть переховувати у місцях, які контролюються торговцями людьми. На сьогоднішній день в Ізраїлі було лише кілька випадків, коли не лише підозрювали, а й довели факт торгівлі людьми для цілей вилучення органів. Перша справа стала своєрідним там судовим прецедентом [24]. Обвинувальний вирок було винесено у справі "State of Israel v. Muhammed (John) Ben Taha Jeeth (Alen)" і стосувалася вона діяльності двох членів нелегальної мережі з трансплантації органів, які завербували донорів нирок та отримали їх згоду на операцію видалити нирку в обмін на фінансову винагороду [26]. Примітним у цій справі є те, що кілька потерпілих є жителями України, яких шляхом обману вивезли з нашої країни, пообіцявши великі гроші. Окрім того, в базі Sharloc міститься загалом 16 судових рішень про торгівлю людьми, де формою експлуатації було визначено вилучення органів та/або тканин людини (приміром, справи "Wang Chin Sing v. Public Prosecutor", "J.A. v. State of Israel", "State v. Netcare Kwa-Zulu Limited" та ін.). Це, в свою чергу, свідчить про те, що випадки "отримання" потерпілого від торгівлі людьми з метою подальшого вилучення у нього органів, мають місце в сучасному світі, але сама форма експлуатації є високолатентною.

*Проведення дослідів над людиною без її згоди, виходячи із положень ст.142 КК України ("Незаконне проведення дослідів над людиною"), полягає у незаконному проведенні медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я. Така форма експлуатації людини не є новацією в суспільстві. Добре відомими в історії людства є медичні експерименти, які проводили над людьми фашисти, або*



наприкінці 1930 – поч. 1950-х рр. у СРСР над ув'язненими, що були засуджені до найвищої міри покарання – страти та ін. Але після жахливих наслідків із вживанням вагітними талідоміду [27], світ переглянув підходи до регулювання цієї сфери життя людей, прийнявши Гельсінську декларацію Всесвітньої медичної асоціації (1964), яка стала основою для багатьох країн, закріпивши принципи проведення клінічних випробувань. У подальшому конвенцій, резолюцій з цього питання було прийнято більше, але всі вони не протирічать Гельсінській декларації, а лише уточнюють, деталізують та розвивають її положення.

Слід констатувати, що за період із 2019 по 2021 рр. українські правоохоронні органи не повідомляли про виявлення потерпілих від цієї форми експлуатації. В ЄДРСР за останні 6 років та 6 місяців теж немає жодного вироку й за ст.142 КК України. Світовий же досвід свідчить, що такі випадки мають місце навіть у XXI столітті. Так, як пише M.Y. Mattar (Mattar, 2017), у 2015 р. майже 800 гватемальських громадян подали позов проти Університету Джона Хопкінса на загальну суму 1 млрд. доларів США за нібито участь у медичному експерименті в Гватемалі, де вчені та лікарі Хопкінса заразили людей сифілісом, гонореею та іншими венеричними захворюваннями, порушуючи етичні стандарти, що регулюють експерименти на людях. Крім того, Єгипетський центр права на доступ до медицини повідомив, що експериментальні випробування нових препаратів проводяться в Центрі лікування раку в Єгипті, де 100 файлів хворих пацієнтів зникли під грифом "Наукові дослідження". Ці файли включали дані про "дітей вулиці", в'язнів та пацієнтів з онкологічними та психічними вадами [28].

Ставало незаконне проведення дослідів над людиною, хоча й не в аспекті торгівлі людьми, предметом розгляду й ЄСПЛ. Так, у справі "Bataliny v. Russia" Суд, посилаючись на міжнародні стандарти, включаючи Конвенцію ООН про права інвалідів та Конвенцію Овьєдо, визнав неприпустимим проведення експериментальних досліджень нових лікарських засобів без згоди зацікавленої особи або її законних представників. У ситуації ж, коли такий дослід проводився над пацієнтом психіатричної лікарні, ЄСПЛ вирішив, що поведження із потерпілим було нелюдським та таким, що принижує честь і гідність людини в значенні ст.3 Конвенції [29]. Окрім того, в справі "Рош проти Сполученого Королівства" Суд встановив порушення ст.8

(право на особисте та сімейне життя) Конвенції 1950 р., оскільки заявник не мав можливості отримати інформацію про ризики, пов'язані з його участю у випробуваннях, проведених армією. В результаті ж випробувань впливу токсичних хімічних речовин, проведених на початку 1960-х років, коли він служив в Британській армії, особа почала страждати від проблем зі здоров'ям. Заявник скаржився на відсутність доступу до всієї відповідної та належної інформації, яка б дозволила йому оцінити будь-який ризик, якого він зазнав під час участі в цих випробуваннях [30].

В публікаціях також є згадки, що громадяни України ставали жертвами цієї форми експлуатації. Приміром, згадується ситуація, коли "жінку з Прикарпаття, яка вже деякий час працювала на фазенді в Італії, заманили в кафе пропозицією кращої роботи та, підпоївши таблетками, викрали й помістили в лікарню, де протягом місяця їй регулярно вводили медикаменти та брали аналізи крові, тобто без її дозволу здійснювали вплив на її організм із застосуванням експериментальних методів" [31].

Тобто, можна припустити, що і ця форма експлуатації "користується попитом", однак всі потерпілі особи або не знають, що стали об'єктом дослідження, або мовчать про гіркий досвід, або не можуть в силу різних причин розповісти про це.

Під *примусовою вагітністю* слід розуміти використання репродуктивних функцій організму жінки шляхом природного або штучного запліднення без її згоди та подальше примушування жінки до виношування дитини. Примусова вагітність – це посягання на волю, життя та здоров'я жінки, пов'язане із її здатністю народжувати [32, с.445]. В науковій літературі це явище пов'язують насамперед із збройними конфліктами, адже є поширеним у тих країнах, в яких

---

з Р. Грей (Grey, 2017) у праці "The ICC's First 'Forced Pregnancy' Case in Historical Perspective" стверджує, що репродуктивне насильство, проявом якого є в тому числі й примусова вагітність, вже давно є ознакою війни та суперечить тим цінностям, які захищає міжнародне кримінальне право [33, с.905]. Асоціює примусову вагітність насамперед із діями, які відбуваються під час збройних воєнних конфліктів, і Міжнародний Кримінальний Суд (далі – МКС) через те, що цей злочин, як зазначає А. Базель (Bazzel, 2012), найчастіше вчиняється на фоні широкомасштабних нападів, етнічних чисток та супроводжується військовим контролем [34]. Так, є дані про те, що тисячі жінок були примусово запліднені під час конфліктів у Руанді та колишній Югославії, і в деяких випадках це навіть виступало навмишним результатом зґвалтування. Авторка зазначає, що



ведуться збройні конфлікти. В Україні ж із 2014 р. на території Донецької та Луганської областей триває збройний конфлікт. Нині понад 2 мільйони людей, постраждалих від конфлікту, проживають у межах 20 кілометрів по обидва боки так званої "лінії зіткнення". Значна частина населення там – це жінки, діти та літні люди [35, с.12–13]. І хоча прямо підтверджених фактів примусової вагітності в цій зоні на сьогодні нами не знайдено, проте не слід виключати, що в дійсності вона має місце.

Водночас видається, що поняття "примусова вагітність" є не досить вдалим в контексті торгівлі людьми та подальшої їх експлуатації. Адже яка користь особі, яка експлуатує жінку, від факту її вагітності? Тут видається, що користь, яку прагне отримати суб'єкт злочину, буде або від отримання стовбурових клітин, які активно утворюються при вагітності в організмі жінки, або від відібрання немовля, яке потім можна продати іншим особам, вилучити анатомічні матеріали чи використовувати для жебрацтва тощо.

Натомість поняття "примусове сурогатне материнство"<sup>4</sup> буде більш вдалим для аналізованого контексту. Чому ми говоримо про примусове сурогатне материнство, а не примусову вагітність? Та тому що торгівцям людьми недостатнім є факт вагітності жінки, їх цікавить "результат" – отримати немовля. Таким чином, примусове сурогатне материнство може мати

шкода від репродуктивного насильства за своїм характером відрізняється від шкоди, заподіяної сексуальним насильством. Так, акти репродуктивного насильства можуть призвести до тяжких, а інколи смертельних фізичних травм, а також спричинити серйозні психологічні проблеми. Найбільш небезпечною шкодою є для жінок та дівчат, які через свою дітородну здатність та соціально сконструйовані гендерні ролі зазнають форм репродуктивного насильства, яких не можуть зазнати чоловіки та хлопці (наприклад, примусове запліднення та примусовий аборт), і мають ризик вторинної шкоди (смерть або травма через пологи та аборти). На них також буде покладений тягар виховання дітей, народжених внаслідок насильства – це тягар, що ускладнюється непропорційним впливом бідності на жінок та дівчат, а також соціальною стигмою щодо того, що жінки, які завагітніли від "ворога", з яким часто стикаються і вони, і їх діти. Справа Домініка Онгвена (case of Dominic Ongwen), судовий розгляд якої розпочав МКС у грудні 2016 р. є не тільки першою справою будь-якого міжнародного кримінального суду, яка включає звинувачення у "примусовій вагітності", але це також перша справа, де чітко розглядається репродуктивна автономія окремих жінок та дівчат [33, с.908–909].

<sup>4</sup> Про добровільне сурогатне материнство, яке також в певних умовах може бути формою людської експлуатації, буде йтися у III частині нашого дослідження.

місце тоді, коли жінка утримується злочинцями задля примусового запліднення, подальшого виношування та народження дитини (дітей). Тобто в такій ситуації потерпіла виступає в ролі своєрідного "інкубатору". Важливою ознакою цієї форми є й те, що жінка примушується до запліднення та подальшого дітонародження під впливом примусу, шантажу, використання її уразливого стану, тощо. Вперше примусове комерційне сурогатне материнство в аспекті торгівлі людьми запропонувала розглядати Національний доповідач Нідерландів К. Деттмейер, оскільки кримінальний закон цієї держави не визнає це діяння ані самостійним складом злочину, ані формою експлуатації людини. Тому дослідниця запропонувала розглядати цю форму як примусове надання послуг [36].

Чому це самостійний прояв медичної експлуатації людини? На нашу думку, під час примусового сурогатного материнства використовуються репродуктивні функції організму жінки. Як відмічає К. Деттмейер, сурогатні матері можуть вербуватися агенціями з сурогатного материнства або клініками, які надають допоміжні репродуктивні послуги. При цьому жінок можуть розселяти в спеціальному житлі, піддавати спеціалізованим медичним процедурам та контролю впродовж виношування та народження дитини. Окрім цього, якщо жінка може прийняти рішення стати сурогатною матір'ю під тиском або ж через скрутний матеріальний стан. Однак обіцянка великих грошей не завжди може означати їх дійсну виплату. Дуже часто сурогатна матір отримує лише кілька відсотків від коштів, сплачених майбутніми батьками, а більшість забирають так звані посередницькі агенції та клініки. Проявом примусу слід розглядати і випадки, коли сурогатна матір, змінивши думку, не може припинити угоду про сурогатне материнство, підписану з агенцією до того, як відбудеться запліднення. Окремо, К. Деттмейер зазначає, що важливим показником експлуатації є ситуація, коли фінансові ризики та ризики щодо стану здоров'я повністю або більшою мірою покладаються на сурогатну матір [36].

Нині ця форма експлуатації майже і не зустрічається у справах про торгівлю людьми. Так, відповідно до даних Міністерства соціальної політики України у 2019 р. була виявлена лише 1 постраждала особа від сурогатного материнства, тоді як у 2020–2021 рр. таких постраждалих виявлено не було [2–4]. Однак видається, що враховуючи вартість цієї "послуги" ("вартість" сурогатної матері на ринку послуг

починається з 20 тисяч доларів США і може сягати 100 тисяч доларів США), можна стверджувати, що ця форма експлуатації теж високо вірогідно використовується як в Україні, так і в світі.

Тож варто мати на увазі, що звичайне комерційне сурогатне материнство, яке не заборонене і мало врегульоване в Україні, може маскувати й експлуатацію жінки і бути примусовим.

*Примусове переривання вагітності* є новою формою експлуатації, яке з'явилося в кримінальному законі після прийняття та набрання чинності Законом України "Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів)" від 06.09.2018 р. № 2539–VIII (далі – Закон України № 2539–VIII). Так, цим законом поняття "експлуатація людини" було розширено за рахунок включення таких нових, раніше не передбачених у п.1 прим.1 до ст.149 КК України, форм експлуатації як: 1) примусове переривання вагітності; 2) примусове одруження та 3) примусове втягнення у заняття жебрацтвом. Цікаво, що пояснювальна записка до самого законопроекту взагалі не містить жодного обґрунтування доцільності зазначених нововведень, окрім як вказівки на їх головну мету: приведення положень КК України у відповідність до норм Конвенції ООН проти національної організованої злочинності та Протоколу до неї про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї. Проте ані зазначена Конвенція, ані Протокол до неї не містить жодних рекомендацій щодо розширення переліку експлуатації людини за рахунок вказаних форм. Інтригу навколо їх появи у чинному КК України розкриває аналіз порівняльної таблиці Проекту Закону № 2539–VIII до другого читання. Так, його авторами пропонувалась нова редакція п.1 прим. до ст.149 КК України: перелік конкретних форм експлуатації людини мав стати вичерпним, а тому для його повноти пропонувалось додати в п.1 прим. до ст.149 КК України три вищевказані форми експлуатації. На думку народного депутата І. В. Луценко (реєстр. картка № 436), такі б нововведення сприяли реалізації принципу правової визначеності. Додатковим аргументом на користь запропонованих змін виступала теза про те, що "наявний в українському кримінальному законодавстві перелік різновидів експлуатації повною мірою охоплює міжнародно правові підходи до визначення поняття "експлуатація" і значною мірою їх розширює, тобто є навіть більш прогресивним, і, в свою чергу, з ураху-

ванням змін, запропонованих проектом, достатнім". Пропонувалось навіть закріпити мету експлуатації людини в диспозиції ч.1 ст.149 КК України. І хоча запропоновані зміни не були враховані, перелік форм експлуатації людини, хоча і залишився відкритим, проте його було розширено за рахунок трьох нових форм [37].

Відповідно до ст.281 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, штучне переривання вагітності може здійснюватися за бажанням жінки (у випадку досягнення нею 14-річного віку – *прим. авт.*) і може бути проведене при терміні вагітності до 12 тижнів, а у передбачених законом випадках – до 22 тижнів. Про такі випадки згадується у Переліку підстав, за наявності яких можливе штучне переривання вагітності, строк якої становить від 12 до 22 тижнів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 р. № 144 "Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України". У свою чергу, для переривання вагітності малолітньої особи або недієздатної особи потрібно отримати згоду її законного представника, до яких відносяться батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники (ст.284 ЦК України).

Таким чином, під примусовим перериванням вагітності слід розуміти переривання вагітності за відсутності добровільної згоди жінки, що досягла 14-річного віку чи малолітньої або недієздатної особи за відсутності добровільної згоди її законних представників незалежно від строку такої вагітності. Виходячи із викладеного, видається, що переривання вагітності, вчинене жінкою під впливом примусу, в абсолютній більшості випадків не повинно визнаватися правохоронними органами як мета експлуатації людини. Наприклад, сказаному відповідатиме ситуація, коли вплив на жінку з метою примусити її перервати вагітність буде здійснюватися через небажання чоловіка піклуватися про дитину з будь-яких обставин (брак коштів для її подальшого утримання, небажання визнавати дитину та сплачувати на неї аліменти, небажання одружуватися на матері цієї дитини, тощо), небажання втрачати на певний період жінку, яку використовують як секс-робітницю тощо. У той же час у випадках, коли вагітність переривається задля отримання ембріонів, плоду чи їх стоволових клітин, повністю охоплюються поняттям "медична експлуатація людини" у формі вилучення анатомічних матеріалів.

Тобто, визначальною ознакою експлуатації, як ми вже встановили в попередній публікації, виступає саме отримання від використання же-

ртва певного прибутку чи переваги. Проте незрозуміло, в чому така перевага полягає при примусовому перериванні вагітності для "експлуататора".

На сьогодні за період із 2019 по 2021 рр. немає жодних підтверджених фактів щодо наявності зазначеної форми експлуатації жінок в Україні, хоча в ЗМІ періодично з'являється інформація про факти примушування дівчат, переважно із інтернатів, до примусового переривання вагітності [38; 39]. Однак, аналіз інтернет-контенту та порівняння виявлених випадків із ознаками експлуатації людини дозволяє зробити висновок, що аналізовані дії не можуть виступати самостійною формою експлуатації, а може бути лише супутнім злочином, до якого вдаються після сексуальної експлуатації жінки. А отже, навіть за збереження чинного переліку форм експлуатації, встановленого у п.1 прим.1 до ст.149 КК України, вказівка на примусове переривання вагітності підлягає виключенню.

Завершуючи розділ про медичну форму експлуатації людини, слід зробити висновок, що остання має такі індивідуальні ознаки: 1) використовуються біологічні властивості або можливості організму людини як біологічної істоти (при цьому людина знеособлюється та прирівнюється до речі); 2) медична експлуатація людини може переслідувати одну або декілька із наступних цілей: а) отримання експлуататором (-ами) матеріальної вигоди; б) покращення стану власного здоров'я чи здоров'я замовника таких "послуг"; в) збереження життя вказаних осіб; г) вирішення проблем у репродуктивній сфері; 3) згода потерпілого від медичної експлуатації або ігнорується, або фальсифікується, оскільки досить часто отримується під впливом як активного, так і пасивного обману.

#### Висновки

1. Перелік форм експлуатація людини, які перераховані у п.1 прим. до ст.149 КК України

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Забуга Ю. Ю., Михайліченко Т. О. Форми експлуатації людини: частина I. *Форум права*. 2020. № 62(3). 29–43. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883849> (дата звернення: 20.05.2021).
2. Ніжинський С. Захист прав осіб, які постраждали від торгівлі людьми, а також надання таким особам матеріальної і медичної допомоги – це зобов'язання Мінсоцполітики. 18.10.2019. <https://www.msp.gov.ua/news/17728.html> (дата звернення: 10.06.2021).
3. Кількість осіб, яким Мінсоцполітики встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми у 2020 році (інфографіка). <https://www.msp.gov.ua/news/19413.html> (дата звернення: 20.05.2021).
4. Кількість осіб, яким Мінсоцполітики встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми у 2021 році (інфографіка). Станом на 30.04.2021. <https://www.msp.gov.ua/news/20001.html> (дата звернення: 20.05.2021).
5. У Мінсоцполітики продовжується робота щодо встановлення статусу особам, які постраждали від торгівлі людьми. 20.05.2021. <https://www.msp.gov.ua/news/20071.html> (дата звернення: 20.05.2021).

та в ст.4.5.7 Проекту нового Кримінального кодексу України, може бути скороченим і за рахунок об'єднання вилучення анатомічних матеріалів (нині - вилучення органів), проведення дослідів над людиною без її згоди, примусового сурогатного материнства (нині – примусова вагітність) у більш широке поняття, яким є "медична експлуатація людини".

2. Ознаками зазначеної форми експлуатації людини виступають: 1) факти використання біологічних властивостей або можливостей організму людини як біологічної істоти (при цьому людина знеособлюється та прирівнюється до речі); 2) медична експлуатація людини може переслідувати одну або декілька із наступних цілей: а) отримання експлуататором (-ами) матеріальної вигоди; б) покращення стану власного здоров'я чи здоров'я замовника таких "послуг"; в) збереження життя вказаних осіб; г) вирішення проблем у репродуктивній сфері; 3) згода потерпілого від медичної експлуатації або ігнорується, або фальсифікується, оскільки досить часто отримується під впливом як активного, так і пасивного обману.

#### Конфлікт інтересів

Авторки заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

#### Вираз вдячності

Робота виконана відповідно до НДДКР "Теоретичні проблеми ефективності кримінального законодавства України та практики його застосування" (держ. реєстр. № 0111U000959) Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та НДДКР "Національна безпека у сфері громадського здоров'я: правові засоби захисту від загроз" (держ. реєстр. № 0120U105608) Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені акад. В.В. Сташиса НАПрН України.



6. Trafficking in persons report. June 2020. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/06/2020-TIP-Report-Complete-062420-FINAL.pdf> (дата звернення: 10.05.2021).
7. Trafficking in persons report. June 2021. [https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/07/TIP\\_Report\\_Final\\_20210701.pdf](https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/07/TIP_Report_Final_20210701.pdf) (дата звернення: 10.05.2021).
8. Проект Кримінального кодексу України: контрольний текст станом на 31.05.2021 р. <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 31.05.2021).
9. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
10. Пачулия Г. Т. Уголовно-правовые средства противодействия сексуальной эксплуатации человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2020. 24 с.
11. Плахотнюк Н. В., П'ятковська Т. В. Міжнародний кримінальний суд розглядає торгівлю людьми як злочин проти людяності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 452–456. <http://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.89>
12. Сергеева Е. П. Уголовно-правовая характеристика конвенционных преступлений, посягающих на физическую свободу личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2020. 28 с.
13. Лизогуб Я. Г. Проблеми співвідношення деяких ознак основного складу злочину "торгівля людьми". *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації*: матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, присвяч. пам'яті акад. В. В. Сташиса (м. Харків, 15 трав. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 210–217.
14. Андрушко А. В. Злочини проти волі людини в проекті Кримінального кодексу України: окремі застереження. *Реформування кримінального законодавства крізь призму історичного надбання*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 18 берез. 2021 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 21–24.
15. Ботнаренко І. А. Проект нового Кримінального кодексу України: дискусійні питання. *Реформування кримінального законодавства крізь призму історичного надбання*: матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 18 берез. 2021 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 31–36.
16. Забуга Ю. Ю. Щодо доцільності криміналізації експлуатації людини (аналіз ст.4.4.10 проекту нового КК України). *Проект КК України у фокусі академічної думки*: матеріали вебінару (м. Харків, 21 січ. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 51–53.
17. Михайліченко Т. О. Торгівля людьми та мета – експлуатація людини: pro et contra. *Проект КК України у фокусі академічної думки*: матеріали вебінару (м. Харків, 21 січ. 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 48–50.
18. Орлеан А. Концепція кримінально-правового забезпечення охорони людини від експлуатації. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 3. С. 63–68.
19. Varma S., McCarroll Ch. Medical Exploitation of the African-American Community Persists. 20.04.2021. <https://www.justhumanproductions.org/articles/medical-exploitation-of-the-african-american-community-persists> (дата звернення: 10.05.2021).
20. David B. Resnik. Exploitation in Biomedical Research. *Theoretical Medicine and Bioethics*. February 2003. 24(3):233-259. [https://www.researchgate.net/publication/10589589\\_Exploitation\\_in\\_Biomedical\\_Research](https://www.researchgate.net/publication/10589589_Exploitation_in_Biomedical_Research) (дата звернення: 10.05.2021).
21. Великий тлумачний словник української мови. 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
22. Проект нового КК України. Станом на 25.07.2021 р. <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/08/05/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-25-07-2021.pdf> (дата звернення: 26.07.2021).
23. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 17.06.2015 р., судова справа № 760/27537/14-к. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45836432> (дата звернення: 10.05.2021).
24. Trafficking for the purposes of organ removal. 17.02.2020. Coordination of the Fight against Trafficking of Human Beings. *Ministry of Justice*. [https://www.gov.il/en/departments/guides/organ\\_trafficking#:~:text=Trading%20for%20the%20purposes%20of,the%20subject%20of%20the%20transaction](https://www.gov.il/en/departments/guides/organ_trafficking#:~:text=Trading%20for%20the%20purposes%20of,the%20subject%20of%20the%20transaction)
25. Відомі результати дослідження "Торгівля дітьми в Україні: Продаж дітей та сурогатне материнство". CARITAS UKRAINE. <http://caritas.ua/news/vidomi-rezultaty-doslidzhennya-torgivlya-ditmy-v-ukrayini-prodazh-ditej-ta-surogatne-materynstvo> (дата звернення: 10.05.2021).
26. State of Israel v. Muhammed (John) Ben Taha Jeeth (Alen). SHERLOC - sharing electronic resources and law of crime. <https://sherloc.unodc.org/cld/case-law->



- [doc/traffickingpersonscrimetype/isr/2007/state\\_of\\_israel\\_v\\_muhammed\\_john\\_ben\\_taha\\_jeeth\\_alen.html?tmpl=sherloc&lng=en](https://www.ohchr.org/en/doc/traffickingpersonscrimetype/isr/2007/state_of_israel_v_muhammed_john_ben_taha_jeeth_alen.html?tmpl=sherloc&lng=en) (дата звернення: 10.05.2021).
27. Корнацький В. М., Сілантьєва О. В. Проблеми медичної етики на етапі дослідження та впровадження лікарських засобів в історичному аспекті. *Укр. кардіол. журн.* 2007. № 4. С. 88–95.
  28. Mohamed Y. Mattar. Medical Liability for Trafficking in Persons for the Purpose of Human Experimentation: International Standards and Comparative Models from Arab Jurisdictions. *International Annals of Criminology*, 2017. Vol. 55, issue 1, pp. 4–25.
  29. Case "Bataliny v. Russia" (*Application № 10060/07*). 23 July 2015. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-156246%22%7D> (дата звернення: 10.05.2021).
  30. Дроздов О. "Рош проти Сполученого Королівства", 19.10.2005 р. (Велика палата). <https://unba.org.ua/publications/1262-praktika-espl-faktichni-dani-zdorov-ya.html> (дата звернення: 10.05.2021).
  31. Ковалів Н. "Ні" чорній трансплантології та примусовій вагітності на Прикарпатті! 21.09.2015. <https://kalushrda.gov.ua/n/newssoczahist/2015/09/21/6886/view> (дата звернення: 10.07.2021).
  32. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хаврюнюка. К.: ВД "Дакор", 2018. 1360 с.
  33. Grey R. The ICC's First 'Forced Pregnancy' Case in Historical Perspective. *Journal of International Criminal Justice*. 2017. 15(5):905-930.
  34. Bazzel A. Incidents of non-armed conflict forced pregnancy among women of African descent: Case studies in South Africa, Jamaica, and the United States Conference: 140st APHA Annual Meeting and Exposition. 2012. [https://www.researchgate.net/publication/266825458\\_Incidents\\_of\\_non-armed\\_conflict\\_forced\\_pregnancy\\_among\\_women\\_of\\_African\\_descent\\_Case\\_studies\\_in\\_South\\_Africa\\_Jamaica\\_and\\_the\\_United\\_States](https://www.researchgate.net/publication/266825458_Incidents_of_non-armed_conflict_forced_pregnancy_among_women_of_African_descent_Case_studies_in_South_Africa_Jamaica_and_the_United_States) (дата звернення: 10.05.2021).
  35. Не приватна справа. Домашнє та сексуальне насильство щодо жінок на сході України. <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR5032552020UKRAINIAN.PDF> (дата звернення: 10.05.2021).
  36. Trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs and forced commercial surrogacy. National Rapporteur on Trafficking in Human Beings and Sexual Violence against Children. December 2012. <https://www.dutchrapporteur.nl/publications/reports/2012/12/04/trafficking-in-human-beings-for-the-purpose-of-the-removal-of-organs-and-forced-commercial-surrogacy> (дата звернення: 26.07.2021).
  37. Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами: Закон України від 06.09.2018 № 2539–VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/go/2539-19> (дата звернення: 26.07.2021).
  38. Неповнолітній сироті хочуть примусово зробити аборт на Кіровоградщині. 09.09.2016. <https://www.unn.com.ua/uk/news/1600695-nepovnolitniy-siroti-khochut-primusovo-zrobiti-abort-na-kirovogradschini> (дата звернення 10.05.2021).
  39. 16-річна дівчина з інтернату на Миколаївщині зробила аборт. Ймовірно її змусило керівництво і таке там не вперше. 13.05.2021. <https://hromadske.ua/posts/kerivnictvo-internatu-na-mikolayivshini-zvinuvachuyut-u-primusovomu-aborti-16-richnoyi-divchini-jmovirno-take-tam-ne-vpershe> (дата звернення 13.05.2021).

## REFERENCES

1. Zabuha, YU. YU., & Mykhaylichenko, T. O. (2020). Formy ekspluatatsiyi lyudyny: chastyna I [Forms of human exploitation: part I]. *Forum prava*, 62(3). 29–43. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883849> (in Ukr.).
2. Nizhynskyy S. *Zakhyst prav osib, yaki postrazhdaly vid torhivli lyudmy, a takozh nadannya takym osobam materialnoyi i medychnoyi dopomohy – tse zobovazannya Minsotspolityky* [Protection of the rights of victims of human trafficking, as well as the provision of material and medical assistance to such persons is the responsibility of the Ministry of Social Policy]. <https://www.msp.gov.ua/news/17728.html> (in Ukr.).
3. *Kilkist osib, yakym Minsotspolityky vstanovleno status osoby, yaka postrazhdala vid torhivli lyudmy u 2020 rotsi (infografika)* [Number of persons who have been granted the status of a victim of human trafficking by the Ministry of Social Policy in 2020 (infographic)]. <https://www.msp.gov.ua/news/19413.html> (in Ukr.).
4. *Kilkist osib, yakym Minsotspolityky vstanovleno status osoby, yaka postrazhdala vid torhivli lyudmy u 2021 rotsi (infografika)* [Number of persons who have been granted the status of a victim of human trafficking by the Ministry of Social Policy in 2021 (infographic)]. <https://www.msp.gov.ua/news/20001.html> (in Ukr.).
5. *U Minsotspolityky prodovzhuyetsya robota shchodo vstanovlennya statusu osobam, yaki postrazhdaly vid torhivli lyudmy* [The Ministry of Social Policy continues to work on establishing the status of victims of human trafficking]. <https://www.msp.gov.ua/news/20071.html> (in Ukr.).

6. Trafficking in persons report. June 2020. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/06/2020-TIP-Report-Complete-062420-FINAL.pdf>
7. Trafficking in persons report. June 2021. [https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/07/TIP\\_Report\\_Final\\_20210701.pdf](https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/07/TIP_Report_Final_20210701.pdf)
8. *Proyekt Kryminalnoho kodeksu Ukrayiny: kontrolnyy tekst* [Draft Criminal Code of Ukraine: control text]. <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>
9. Andrushko, A. V. (2020). *Teoretyko-prykladni zasady zapobihannya ta protydyi zlochynam proty voli, chesti ta hidnosti osoby* [Theoretical and applied principles of prevention and counteraction to crimes against the will, honor and dignity of the person]. Monohrafiya. Kyiv: Vaite (in Ukr.).
10. Pachuliya, G. T. (2020). *Ugolovno-pravovyye sredstva protivodeystviya seksualnoy ekspluatatsii cheloveka* [Criminal Law Means of Countering Human Sexual Exploitation]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.08). Moskva (in Russ.).
11. Plakhotnyuk, N. V., & Pyatkovska, T. V. (2020). Mizhnarodnyy kryminalnyy sud rozhlyadaye torhivlyu lyudmy yak zlochyn proty lyudyanosti [The International Criminal Court considers trafficking in human beings as a crime against humanity]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, (2), 452–456. <http://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.89> (in Ukr.).
12. Sergeyeva, Ye. P. (2020). *Ugolovno-pravovaya kharakteristika konventsionnykh prestupleniy, posyagayushchikh na fizicheskuyu svobodu lichnosti* [Criminal and legal characteristics of conventional crimes that infringe on the physical freedom of the individual]. Extended abstract of candidate's thesis (12.00.08). Moskva (in Russ.).
13. Lyzohub, YA. H. (2020). Problemy spivvidnoshennya deyakykh oznak osnovnoho skladu zlochynu "torhivlyu lyudmy" [Problems of correlation of some signs of the basic structure of a crime "trafficking in human beings"]. In: *Kryminalne pravo v umovakh hlobalizatsiyi suspilnykh protsesiv: tradytsiyi ta novatsiyi*: materialy mizhnar. nauk.-prak. kruhloho stolu, prysvyach. pamyati akad. V. V. Stashysa (m. Kharkiv, 15 trav. 2020 r.). Kharkiv: Pravo (s. 210–217). (in Ukr.).
14. Andrushko, A. V. (2021). Zlochyyny proty voli lyudyny v proyektu Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny: okremi zasterezhennya [Crimes against human will in the draft Criminal Code of Ukraine: some caveats]. In: *Reformuvannya kryminalnoho zakonodavstva kriz pryзму istorychnoho nadbannya*: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. kruhloho stolu (m. Kyiv, 18 berez. 2021 r.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav. (s. 21–24) (in Ukr.).
15. Botnarenko, I. A. (2021). Proyekt novoho Kryminalnoho kodeksu Ukrayiny: dyskusiyini pytannya [Draft of the new Criminal Code of Ukraine: debatable issues]. In: *Reformuvannya kryminalnoho zakonodavstva kriz pryзму istorychnoho nadbannya*: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. kruhloho stolu (m. Kyiv, 18 berez. 2021 r.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav (s. 31–36) (in Ukr.).
16. Zabuha, YU. YU. (2021). Shchodo dotsilnosti kryminalizatsiyi ekspluatatsiyi lyudyny (analiz st.4.4.10 proyektu novoho KK Ukrayiny) [Regarding the expediency of criminalizing human exploitation (analysis of Article 4.4.10 of the draft of the new Criminal Code of Ukraine)]. In: *Proyekt KK Ukrayiny u fokusi akademichnoyi dumky*: materialy vebinaru (m. Kharkiv, 21 sich. 2021 r.). Kharkiv: Pravo (s. 51–53) (in Ukr.).
17. Mykhaylichenko, T. O. (2021). Torhivlyu lyudmy ta meta – ekspluatatsiya lyudyny: pro et contra [Trafficking in human beings and the purpose of human exploitation: pro et contra]. In: *Proyekt KK Ukrayiny u fokusi akademichnoyi dumky*: materialy vebinaru (m. Kharkiv, 21 sich. 2021 r.). Kharkiv: Pravo (s. 48–50) (in Ukr.).
18. Orlean, A. (2015). Kontseptsiya kryminalno-pravovoho zabezpechennya okhorony lyudyny vid ekspluatatsiyi [The concept of criminal law protection of human protection from exploitation]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrayiny*, (3), 63–68 (in Ukr.).
19. Varma, S., & McCarroll Ch. (2021). Medical Exploitation of the African-American Community Persists. <https://www.justhumanproductions.org/articles/medical-exploitation-of-the-african-american-community-persists>
20. Resnik D. B. (2003). Exploitation in Biomedical Research. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 24(3), 233–259. [https://www.researchgate.net/publication/10589589\\_Exploitation\\_in\\_Biomedical\\_Research](https://www.researchgate.net/publication/10589589_Exploitation_in_Biomedical_Research)
21. Busel, V. T. (Red.). (2005). *Velykyy tлумachnyy slovnyk ukrayinskoyi movy. 250000 sliv* [Large explanatory dictionary of the Ukrainian language. 250,000 words]. Kyiv; Irpin: Perun (in Ukr.).
22. *Proyekt novoho KK Ukrayiny* [Draft new Criminal Code of Ukraine]. <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/08/05/1-kontrolnyj-tekst-projektu-kk-25-07-2021.pdf> (in Ukr.).

23. *Vyrok Solomyanskoho rayonnoho sudu m. Kyiv (17.06.2015, sudova sprava No. 760/27537/14-k)* [Judgment of the Solomianskyi District Court of Kyiv (June 17, 2015, case No. 760/27537/14-k)]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45836432> (in Ukr.).
24. *Trafficking for the purposes of organ removal. 17.02.2020. Coordination of the Fight against Trafficking of Human Beings. Ministry of Justice.* [https://www.gov.il/en/departments/guides/organ\\_trafficking#:~:text=Trading%20for%20the%20purposes%20of.the%20subject%20of%20the%20transaction](https://www.gov.il/en/departments/guides/organ_trafficking#:~:text=Trading%20for%20the%20purposes%20of.the%20subject%20of%20the%20transaction)
25. *Vidomi rezultaty doslidzhennya "Torhivlya ditmy v Ukraini: Prodazh ditey ta surohatne materynstvo"* [Known results of the study "Trafficking in children in Ukraine: Sale of children and surrogacy"]. <http://caritas.ua/news/vidomi-rezultaty-doslidzhennya-torgivlya-ditmy-v-ukrayini-prodazh-ditej-ta-surogatne-materynstvo> (in Ukr.).
26. *State of Israel v. Muhammed (John) Ben Taha Jeeth (Alen). SHERLOC - sharing electronic resources and law of crime.* [https://sherloc.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/isr/2007/state\\_of\\_israel\\_v\\_muhammed\\_john\\_ben\\_taha\\_jeeth\\_alen.html?tmpl=sherloc&lng=en](https://sherloc.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/isr/2007/state_of_israel_v_muhammed_john_ben_taha_jeeth_alen.html?tmpl=sherloc&lng=en)
27. Kornatskyi, V. M., & Silantyeva, O. V. (2007). *Problemy medychnoyi etyky na etapi doslidzhennya ta vprovadzhennya likarskykh zasobiv v istorychnomu aspekti* [Problems of medical ethics at the stage of research and implementation of drugs in the historical aspect]. *Ukr. kardiolog. zhurn.*, (4), 88–95 (in Ukr.).
28. Mattar, M. Y. (2017). *Medical Liability for Trafficking in Persons for the Purpose of Human Experimentation: International Standards and Comparative Models from Arab Jurisdictions.* *International Annals of Criminology*, 55(1), 4–25.
29. *Case "Bataliny v. Russia" (Application № 10060/07).* 23 July 2015. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-156246%22%7D>
30. Drozdov, O. (2016). *"Rosh proty Spoluchenoho Korolivstva", 19.10.2005 r. (Velyka palata)* [Roche v. The United Kingdom, 19 October 2005 (Grand Chamber)]. <https://unba.org.ua/publications/1262-praktika-espl-faktichni-dani-zdorov-ya.html> (in Ukr.).
31. Kovaliv, N. (2015). *"Ni" chorniy transplantolohiyi ta prymusoviy vahitnosti na Prykarpatti!* ["No" to black transplantation and forced pregnancy in Prykarpattia!]. <https://kalushrda.gov.ua/n/newssoczahist/2015/09/21/6886/view> (in Ukr.).
32. Melnyk, M. I., & Khavronyuk, M. I. (Eds.). (2018). *Naukovo-praktychnyy komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. Kyiv: VD "Dakor" (in Ukr.).
33. Grey, R. (2017). *The ICC's First 'Forced Pregnancy' Case in Historical Perspective.* *Journal of International Criminal Justice*, 15(5), 905–930.
34. Bazzel, A. (2012). *Incidents of non-armed conflict forced pregnancy among women of African descent: Case studies in South Africa, Jamaica, and the United States Conference: 140st APHA Annual Meeting and Exposition.* [https://www.researchgate.net/publication/266825458\\_Incidents\\_of\\_non-armed\\_conflict\\_forced\\_pregnancy\\_among\\_women\\_of\\_African\\_descent\\_Case\\_studies\\_in\\_South\\_Africa\\_Jamaica\\_and\\_the\\_United\\_States](https://www.researchgate.net/publication/266825458_Incidents_of_non-armed_conflict_forced_pregnancy_among_women_of_African_descent_Case_studies_in_South_Africa_Jamaica_and_the_United_States)
35. *Ne pryvatna sprava. Domashnye ta seksualne nasyistvo shchodo zhinok na skhodi Ukrainy* [Not a private matter. Domestic and sexual violence against women in eastern Ukraine]. <https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR5032552020UKRAINIAN.PDF> (in Ukr.).
36. *Trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs and forced commercial surrogacy.* National Rapporteur on Trafficking in Human Beings and Sexual Violence against Children. December 2012. <https://www.dutchrapporteur.nl/publications/reports/2012/12/04/trafficking-in-human-beings-for-the-purpose-of-the-removal-of-organs-and-forced-commercial-surrogacy>
37. *Pro vnesennya zminy do statti 149 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo pryvedennya u vidpovidnist z mizhnarodnymy standartamy* [On amending Article 149 of the Criminal Code of Ukraine to bring it into line with international standards]. *Zakon Ukrainy* (06.09.2018 No. 2539–8). <https://zakon.rada.gov.ua/go/2539-19> (in Ukr.).
38. *Nepovnolitniy syroty khochut prymusovo zrobyty abort na Kirovohradshchyni* [They want to force a minor orphan to have an abortion in Kirovohrad region]. <https://www.unn.com.ua/uk/news/1600695-nepovnolitniy-siroty-khochut-primusovo-zrobiti-abort-na-kirovogradschini> (in Ukr.).
39. *16-richna divchyna z internatu na Mykolayivshchyni zrobyla abort. Ymovirno yiyi zmusylo kerivnytstvo i take tam ne vpershe* [A 16-year-old girl from a boarding school in Mykolayiv region had an abortion. Probably the leadership forced her and this is not the first time there]. <https://hromadske.ua/posts/kerivnictvo-internatu-na-mikolayivshini-zvinuvachuyut-u-primusovomu-aborti-16-richnoyi-divchini-jmovirno-take-tam-ne-vpershe> (in Ukr.).

## ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

**Published in:**  
Форум права: 68 pp. 38–51 (3).

**Related identifiers:**

10.5281/zenodo.5075685

[http://forumprava.pp.ua/files/038-051-2021-3-FP-Zabuha,Mykhailichenko\\_6.pdf](http://forumprava.pp.ua/files/038-051-2021-3-FP-Zabuha,Mykhailichenko_6.pdf)

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm)

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm)  
[2021\\_3\\_6.pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm)

**License (for files):**

[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

**Received:** 10.07.2021

**Accepted:** 31.07.2021

**Published:** 03.08.2021

**Available online:** 03.08.2020

**Cite as:**

Забуга Ю. Ю., Михайліченко Т. О. (2021). *Форми експлуатації людини: частина II. Форум Права, 68(3), 38–51.*

<http://doi.org/10.5281/zenodo.5075685>

Zabuha, Yu. Yu., & Mykhailichenko, T. O. (2021). *Formy ekspluatatsiyi lyudyny: chastyna II* [Types of Human Exploitation: Part II]. *Forum Prava*, 68(3), 38–51. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075685>



УДК 342.72/.73

 DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075689>
**I.V. РОСКОШНИЙ,**

аспірант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,

 м. Харків, Україна; e-mail: [uari@ukr.net](mailto:uari@ukr.net);

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0073-1044>

## КОНЦЕПЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

**I.V. ROSKOSHNYI,**

Graduate Student, V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv,

 Ukraine; e-mail: [uari@ukr.net](mailto:uari@ukr.net);

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0073-1044>

### THE CONCEPT OF THE INFORMATION SOCIETY AND ITS INFLUENCE ON CONSTITUTIONAL RELATIONS

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

**Постановка проблеми.** П'ята інформаційна революція, що відбулася в другій половині ХХ століття, що була пов'язана із запровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, призвела до формування інформаційного суспільства. Втім науковий дискурс щодо сутнісних характеристик та динаміки розвитку такого суспільства досі точиться здебільшого в соціологічному, політологічному і, частково, в економічному руслі, тоді як правові дослідження з даної проблематики мають уривчастий або вузько спрямований характер. Тому **мета** статті полягає у зверненні наукового дискурсу щодо інформаційного суспільства в бік конституційно-правових явищ і процесів, передусім розглянути вплив певних характеристик даного суспільства на окремі інститути конституційного права, передусім інститути конституційної форми держави та основ правового статусу особи. З цієї причини серед основних **методів** дослідження цієї статті застосовуються: історичний, за допомогою якого визначено еволюцію концепції інформаційного суспільства; формально-юридичний (догматичний), що дозволив перевести категорії та характеристики інформаційного суспільства у правову площину; порівняльно-правовий, котрий дав змогу визначити специфіку прояву інформаційного суспільства в державах з різною формою політичного режиму, а також формально-логічний, котрий забезпечив обґрунтованість і переконливість міркувань автора. Крім того, з метою визначення перспектив розвитку інформаційного суспільства в умовах конституційної державності використано методи екстраполяції та правового моделювання. **Результати.** Інформаційні технології кардинальним чином змінюють повсякденне життя мільйонів людей. Відповідним чином реагує й правова система, у тому числі й конституційне право, охоплюючи своїм регулюванням дедалі ширше коло інформаційних відносин, включених до державної інформаційної політики. Відповідно, інформація займає чільне місце серед конституційно-правових цінностей, отримуючи конституційне закріплення та конституційний захист. **Висновки.** Встановлено, що інформаційне суспільство – це здебільшого його інструментально-технологічна характеристика. Воно може існувати за умов як ліберальної, так і соціальної демократії, плюралістичного суспільства західного зразка чи моністичного суспільства, як у Китаї. Тому першочергова роль конституційного права полягає в тому, щоб за допомогою своїх установчих, засадничих норм скерувати розвиток інформаційного суспільства на досягнення цілей і завдань державного будівництва, забезпечення прав і свобод громадян, зміцнення інститутів громадянського суспільства, створити правові межі, за якими інформаційні технології перетворюються на загрозу конституційному ладові.

**Ключові слова:** інформація; інформаційне суспільство; конституційне право; конституційні цінності; інформаційні права особи

\*\*\*

**Problem statement.** The fifth information revolution, which took place in the second half of the twentieth century, was associated with the introduction of information and communication technologies, which led to the formation of the information society. However, the scientific discourse on the essential characteristics and dynamics of the development of such a society is still going mainly in the sociological, political science and, in part, in the economic mainstream, while legal research on this issue is fragmentary or narrowly focused. Therefore, **the purpose** of this article is to turn the scientific

discourse on the information society towards constitutional and legal phenomena and processes, first of all, to consider the influence of certain characteristics of this society on individual institutions of constitutional law, primarily the institutions of the constitutional form of the state and the foundations of the legal status of the individual. For this reason, among the main research methods of this article are: historical, which determined the evolution of the concept of the information society; formal-legal (dogmatic), which allowed to translate the categories and characteristics of the information society into the legal plane; comparative law, which made it possible to determine the specifics of the manifestation of the information society in countries with different forms of political regime, as well as formal-logical, which ensured the validity and persuasiveness of the author's reasoning. In addition, to determine the prospects for the development of the information society in the conditions of constitutional statehood, methods of extrapolation and legal modeling were used. **Results.** Information technology is fundamentally changing the daily life of millions of people. The legal system, including constitutional law, is responding accordingly, encompassing an increasingly wide range of information relations included in the state information policy. Accordingly, information occupies a prominent place among constitutional and legal values, receiving constitutional reinforcement and constitutional protection. **Conclusions.** Research and analysis show that the information society is mainly its instrumental and technological characteristics. It can exist in the conditions of both liberal and social democracy, pluralistic society of the Western-type, or a monistic society, as in China. Therefore, the primary role of constitutional law is to use its constituent, basic norms to direct the development of the information society towards achieving the goals and objectives of state-building, ensuring the rights and freedoms of citizens, strengthening civil society institutions, creating a legal framework according to which information technologies turn into a threat to the constitutional order.

**Key words:** *information; Information society; constitutional law; constitutional values; informational human rights*

### Постановка проблеми

Технологічний розвиток закономірно приводить до якісних зрушень як в економічному базисі суспільства, так і в надбудовних відносинах, у тому числі відносинах політико-правового чи конституційного характеру. Не є винятком і так звана п'ята інформаційна революція, що відбулася в другій половині ХХ століття і була пов'язана із запровадженням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Втім науковий дискурс щодо сутнісних характеристик та динаміки розвитку інформаційного суспільства досі точиться здебільшого в соціологічному, політологічному і, частково, в економічному руслі, тоді як правові дослідження з даної проблематики мають уривчастий або вузько спрямований характер. Тому в межах статті спробуємо звернути науковий дискурс щодо інформаційного суспільства в бік конституційно-правових явищ і процесів, передусім розглянути вплив певних характеристик даного суспільства на окремі інститути конституційного права, передусім інститути конституційної форми держави та основ правового статусу особи, що становить мету статті. Новизна роботи полягає у з'ясуванні та висвітленні проблеми формування і розвитку інформаційного суспільства через призму конституційно-правових відносин і цінностей. Завданням статті є огляд основних концепцій інформаційного суспільства, визначення основних етапів розвитку даного суспільства та його відображення у вітчизняній та зарубіжній доктрині, розкриття сутнісних ознак інформаційного суспі-

льства у контексті розбудови конституційної державності та засад правового статусу особи.

### Інформаційне суспільство як суспільство постіндустріальне: огляд основних концепцій

Загальне уявлення про інформаційне суспільство зародилося ще в 1940-х роках, разом із появою кібернетики, хоча сам термін почав вживатися згодом, коли розпочалися повсюдна комп'ютеризація й бурхливий розвиток інформаційних та цифрових технологій. Дане поняття пов'язане з іменами американських вчених К. Шеннона, Н. Вінера, Д. фон Неймана, англійського логіка і криптографа А. Тьюрінга, радянських математиків школи А.М. Колмогорова.

З приводу авторства даного терміну висувуються різні позиції та наводяться різні аргументи. Загалом словосполучення "інформаційне суспільство, котре вживається зараз, уперше з'явилося в японських соціальних науках на початку 1960-х років. У деяких джерелах термін "інформаційне суспільство приписується професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші [1]. Натомість за даними Л. Карваліча (Karvalic, 2007), японська версія даного виразу ("джохо сякай" або "джохока сякай") народилася в 1961 р. під час розмови між відомим архітектором К. Курокавою та авторитетним істориком та антропологом Т. Умесао [2]. Втім Х. Асахі та Т. Умесао (Asahi and Umesa, 1963) знадобилося ще два роки, щоб у праці "Теорія інформаційної індустрії: Світанок наступаючої ери ектодермальної індустрії" надати цьому визначенню більш закінченої форми [3]. Роком раніше аме-

риканський дослідник Ф. Махлуп (Machlup, 1962) використав цей термін у праці "Виробництво і поширення знань у Сполучених Штатах" [4].

Термін "інформаційне суспільство" вперше був вжитий у назві наукового дослідження японських соціологів Т. Кувахари, Дж. Камішими і С. Камацу (Kawahara, Kamishima and Komatsu, 1964) "Соціологія в інформаційних суспільствах" [5], однак саму назву цієї праці дали не автори, а редактор – М. Ігараші. За пальму першості у використанні словосполучення "інформаційне суспільство" у назві своєї книги змагаються ще два автори, але через труднощі реконструкції дат підготовки й публікації рукописів практично неможливо вирішити, яка саме публікація була першою: науково-популярна книга Й. Масуди (Masuda, 1968) "Вступ до інформаційного суспільства" [6] чи бестселер Ю. Хаяші (Hayashi, 1969) "Інформаційне суспільство: від жорсткого до м'якого суспільства" [7]. Єдине, в чому немає сумніву, так це в тому, що народження і швидке закріплення концепції інформаційного суспільства нерозривно пов'язані з Японією.

Згодом теорія "інформаційного суспільства" була розвинена такими відомими авторами, як М. Порат (Porat, 1978), Й. Масуда (Masuda, 1983), Т. Стоуньєр (Stonier, 1983), Р. Катц (Katz, 1988) та ін.; тією чи іншою мірою вона отримала підтримку з боку тих дослідників, які акцентували увагу не стільки на прогресі власне інформаційних технологій, скільки на становленні технологічного чи технетронного суспільства, або ж позначали сучасний соціум, відштовхуючись від значної або зростаючої ролі знань ("the knowledgeable society", "knowledge society" або "knowledge-value society") [8–11].

Перші теоретики інформаційного суспільства, як це нерідко буває з "першовідкривачами", з одного боку, виявляли певний утопізм (у тому числі з точки зору юридичної науки), а з іншого – навіть не уявляли, наскільки швидко окремі положення їх теоретичних конструкцій втіляться в життя. Якщо говорити про утопізм, то той самий Е. Масуда (Masuda, 1983) вважав, що інформаційне суспільство буде безкласовим, соціальні конфлікти в ньому зникнуть, а отже, об'єктивно відпадає необхідність утримувати великий державний апарат – цілком можна буде обійтися невеликим урядом [12, с.78]. Про роль права, у тому числі права конституційного, в інформаційному суспільстві Е. Масуда не згадував, але з урахуванням його поглядів на класи і державу можна припустити, що він був скептиком у питанні про майбутнє конституціоналізму.

У 1970-х роках в Японії поняття "інформаційне суспільство" почали використовувати на державному рівні. Перша згадка про інформаційне суспільство була в назвах інформаційних звітів для японського уряду, підготованих Агентством економічного планування, Інститутом розробки використання комп'ютерів, а також Радою по структурі промисловості. Назви цих звітів говорять самі за себе: "Японське інформаційне суспільство: теми і підходи" (1969), "Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства" (1969), "План інформаційного суспільства" (1971). Спочатку зміст концепції інформаційного суспільства зводився до його технічної сторони, тобто до активізації процесу загальної комп'ютеризації, яка мала надати людям доступ до надійних джерел інформації і позбавити їх від рутинної роботи, забезпечивши високий рівень автоматизації виробництва. При цьому мало змінитися й саме виробництво – передбачалося, що продукт його стане більш "інформаційно ємним", що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості. Авторі названих звітів вважали, що виробництво саме інформаційного продукту, а не продукту матеріального, буде рушійною силою освіти і розвитку суспільства.

Звісно, все це не означає, що в інших державах, крім Японії, про інформаційне суспільство не говорили, – просто для позначення цього явища використовувалися інші вирази, зокрема "постіндустріальне суспільство", "революція білих комірців" тощо. Загальною характеристикою цих прото-концепцій є те, що вони виокремлювали один з компонентів, тобто одну частину, швидко мінливого соціально-економічного комплексу і припускали, що цього цілком достатньо для характеристики – як в описовому, так і в метафоричному сенсі. У результаті кілька десятків термінів, кожен зі своїм підходом, поширилися між 1950 і 1980 роками.

На думку І.В. Ковальчук [13, с.36], термін "інформаційне суспільство" став альтернативою поняттю "постіндустріальне суспільство", замінивши собою такі як "постбуржуазне" у Дж. Ліхтхайм (Lichtheim, 1963) [14, с.194], "посткапіталістичне" у Р. Дарендорф (Dahrendorf, 1959) [15, с.51–59], "постпідприємницьке" у П.Ф. Друкер (Drucker, 1996) [16, с.168], "постринкове" у Т. Бернс (Burns, 1995) [17, с.50], "посттрадиційне" у А. Гідденс (Giddens, 1991) [18, с.2–3], "постісторичне" у К. Боулдінг (Boulding, 1964) [19, с.11], "техностронне" у Зб. Бжезінський (Brzezinsky, 1970) [20, с.9], "програмоване" у А. Турен

(Touraine, 1962) [21, с.312–322], "суспільство, засноване на знаннях" у Р.Е. Лейн (Lane, 1966) [22], "конвенційне" у Дж. Пакульські та М. Вотерс (Pakulski and Waters, 1996) [23, с.154], "активне" у А. Етціоні (Etzioni, 1968) [24, с.56], що вживаються у працях низки вчених. Як видається, таке судження є зайве категоричним і таким, що потребує додаткової аргументації, оскільки кожен із вищезгаданих термінів має власний зміст і вживається у відповідному контексті, який лише перетинається, але жодним чином не співпадає з тим, що мається на увазі власне під інформаційним суспільством.

Американський соціолог Д. Белл, автор знаменитої концепції постіндустріального суспільства, відвів центральну роль зростанню кількості та значення інформації і знань. Він ділив світ на три типи соціальної організації: 1) доіндустріальний – це, перш за все, видобувні види господарської діяльності: землеробство, витяг корисних копалин, рибальство, заготівля лісу тощо, тобто загалом "взаємодія людини з природою"; 2) індустріальний – це фабричне господарство, засноване на застосуванні енергії до машин для масового виробництва товарів; труд тут є взаємодією зі штучною природою: об'єднання людей з машинами, організація ритмічної роботи з високим ступенем координації; 3) постіндустріальне суспільство – це діяльність, пов'язана в першу чергу з обробкою даних, управлінням та інформацією; це спосіб життя, який дедалі зростаючою мірою зводиться до "взаємодії людей один з одним" [25, с.117–235]. Для Д. Белла "інформаційне суспільство" – це нова назва для постіндустріального суспільства, яка підкреслює не його положення в послідовності ступенів суспільного розвитку – після індустріального суспільства, а основу визначення його соціальної структури – інформацію.

Американський футуролог Дж. Нейсбіт (Naisbitt, 1982) назвав перехід до інформаційного суспільства однією з десяти найважливіших тенденцій трансформації Заходу, а в подальшому й світу в цілому [26, с.128]. На його думку, цей перехід характеризується процесом переходу від національної економіки до глобальної, від короткотермінового планування до довготермінового, від централізації до децентралізації.

Американський соціолог, філософ, публіцист-футуролог Е. Тоффлер, автор бестселера "Третя хвиля" (1980), у своїй теорії "суперіндустріального суспільства" (при цьому, не вважаючи свій термін "адекватним" [27, с.16–34]) виокремлював три історичні, економічні, культурні,

політичні періоди (у термінології Е. Тоффлера – "хвилі") в розвитку людства: "Перша хвиля" – сільськогосподарська (аграрна), за якої земля була основою економіки, життя, політики; "Друга хвиля" – промислова (індустріальна), основою функціонування якої були праця і капітал; "Третя хвиля" – інформаційна, заснована на використанні знань. В аспекті предмета нашого дослідження особливий інтерес викликає висунута Е. Тоффлером ідея про нову типологію влади, де основним критерієм є її якість, адже, як зазначає вчений, хто зрозуміє "якість", отримає стратегічну перевагу. На його думку, в інформаційному суспільстві знання є найбільш демократичним джерелом влади. "Контроль над знаннями – це суть майбутньої всесвітньої битви за владу в усіх інститутах людства" [28, с.42]. І в цьому випадку конституція має захищати суспільство від зловживання контролем над знаннями та поширенням неправдивих знань.

П. Дракер у книзі "Посткапіталістичне суспільство" розвив ідеї Е. Тоффлера та виклав власне бачення розвитку суспільства, влада в якому основана на знаннях. У своїй книзі він виклав концепцію переходу від капіталістичної до соціальної держави. Основними чинниками, що будуть засвідчувати такий перехід є наступні: 1) перехід від індустріального господарства до постіндустріального господарства сформованому на знаннях; 2) трансформація ідеї національної держави на користь глобалізму; 3) подолання капіталістичної приватної власності; 4) формування нової системи цінностей сучасної людини.

Важливим висновком П. Дракера є те, що перехід до "суспільства, побудованого на знанні", принципово змінює владну структуру суспільства – влада і контроль поступово переходять від власників капіталу до тих, хто має знання, інформацію й ефективні технології його використання. Причому цей перехід не нівелює значення капіталу – зазвичай капітал перерозподіляється, а точки концентрації знання й інформаційних технологій стають одночасно і точками керування фінансовими потоками [29, с.95]. Цей висновок є підтвердженням теорії Е. Тоффлера, щодо переходу до нового, високоякісного типу влади, заснованого на знаннях і на сьогодні є актуальним створення адекватного механізму переходу влади та капіталу від власників до тих, хто має знання, інформацію й ефективні технології його використання. Свій висновок Е. Тоффлер не переводив у площину політико-правових відносин, але його твердження



про новий тип влади закономірно передбачає необхідність відповідних перетворень у правовому регулюванні відносин, пов'язаних з організацією та здійсненню публічної влади з урахуванням нового "інформаційно-технологічного антуражу".

Також слід звернути увагу на роботи канадського професора Г.М. Маклюена, який прославився на весь світ як "пророк електронної комунікації із Торонто". У книзі "Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини" Г.М. Маклюен зазначив, що "засоби комунікації" (media) – це не тільки ЗМІ, як прийнято вважати [30]. До них автор також відносить: електричне світло, усне мовлення, письмо, дороги, одяг, житло, місто, гроші, рекламу, автоматичне обладнання, пресу, телеграф, телефон, кіно, радіо, телебачення і навіть зброю. Все вищезазначене об'єднує те, що ці засоби є "технологіями", або "посередниками", запровадження яких вносить суттєві зміни в комунікацію людини з навколишнім світом (як природним, так і соціальним) і реорганізовує його спосіб світосприйняття і спосіб життя. Дана позиція, як ніколи, є актуальною і зараз, адже маркетинг, мода, стиль життя, предмети побуту які розповсюджують за допомогою засобів комунікації, мають великий вплив на суспільне життя і люди піддаються маніпуляціям та неусвідомленому, нав'язаному вибору. В даному випадку держава повинна створювати механізми регулювання впливу на людину, в тому числі й на конституційно-правовому рівні, адже відсутність регулювання цих відносин робить людину незахищеною та психологічно хворою.

"Засоби комунікації" розглядаються Г.М. Маклюеном як зовнішнє розширення людини, як безпосередні технічні продовження її тіла, органів чуття і здібностей: "Нові медіа не є мостами між людиною і природою: вони і є сама природа" [30, с.344–345]. У зв'язку з появою великої кількості аудіо-візуального контенту, сприйняття людиною письмової та візуальної інформації змінилось і даний факт має бути відображений на нормативно-правовому рівні. Нормативно-правова база, конституції, міжнародні договори повинні відслідковувати технологічний прогрес та відображати найбільш яскраві результати його на своєму рівні. Ця позиція виглядає вельми прогресивною з огляду на наявне розширення предмета конституційного регулювання за рахунок інформаційних правовідносин.

Варто зазначити також думку іспанського дослідника М. Кастельса, який підкреслює, що однією з ключових рис інформаційного суспільства

є мережева логіка, що і пояснює концепцію "мережевого суспільства" [31, с.42–43]. Мережі пов'язують між собою за допомогою численних зв'язків людей, інститути і навіть цілі держави. Вони є основою глобального мережевого суспільства, оскільки пронизують усю соціальну і економічну структуру. Відповідно, Конституція, як основний закон, має регулювати й основні взаємовідносини глобального мережевого суспільства, оскільки за відсутності такого регулювання на найвищому рівні може створитись хаос та анархія. Вже на сьогодні постає питання щодо неправдивої інформації в мережі та її впливу на суспільство. Зрозуміло, що партикулярні рішення галузевих наук та нормативно-правових актів є не достатніми для вирішення цього питання. І сучасна концепція "європейського врядування", важливим елементом якого є саме мережеве врядування, в даному контексті виглядає цілком адекватною відповіддю європейської спільноти на новітні зміни та виклики, породжені використанням ІКТ у політико-правовій сфері.

#### **Еволюція поняття "інформаційне суспільство" та основні етапи його становлення**

Загалом можна стверджувати, що становлення поняття "інформаційне суспільство" пройшло кілька етапів, котрі мали свої особливості й вимоги, що ставилися до виду та якості інформації:

Перший етап (1910–1940 роки) – характеризується створенням банків даних, документообігу, систем аналізу потоків інформації, їх оптимізації і структурування, принципів зберігання і пошуків інформації, штучного інтелекту. Даний етап заклав вимоги і принципи переходу суспільства на новий еволюційний рівень.

Другий етап (1940–1950 роки) – ґрунтується на розумінні інформації та знань як сукупності сигналів і комбінації знаків. Дослідження, пов'язані з інформацією, в основному проводилися в рамках технічних наук. У 1948 році К. Шеннон визначив поняття інформації як комунікацію, зв'язок, в процесі якого усувається невизначеність (ентропія) [32, с.246]. Подальший розвиток поняття "інформація" отримало з виникненням науки кібернетики, яка сформулювала принцип єдності інформації та управління. Основоположник кібернетики М. Вінер розвивав концепцію, яка передбачала, що процес управління є процесом переробки інформації та передачі її для виконання якоїсь дії. За Вінером: "Інформація – це позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до ньо-

го. Інформація є інформація, а не матерія і не енергія. Той матеріалізм, який не визнає цього, не може бути життєздатним на даний час" [33, с.111]. Низка вчених (К. Шеннон, Больцман, Л. Бріллюен) характеризують інформацію як негативну ентропію, або негентропію. Оскільки ентропія є мірою неупорядкованості, то інформація може бути визначена як міра впорядкованості матеріальних систем. Англійський кібернетик і біолог У.Р. Ешбі пов'язав поняття інформації з філософськими поняттями відображення (як фундаментальної властивості матерії) та розмаїття [34, с.84].

Третій етап (1950-1980 роки) – інформація і знання виступають вже як товар і товаровиробнича сила. У цей період виокремлюється самостійна галузь – інформаційна економіка. Вона починає відігравати визначальну роль, описуючи значення інформації як базового ресурсу і продукту інформаційного суспільства. У 1972 р. японськими вченими (Ю. Хаяші, Т. Умесао, Й. Масуда) було поставлене національне завдання інформаційного розвитку японського суспільства. Інформаційне суспільство визначалося тут як таке, де процес комп'ютеризації надасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому, згідно з позицією Й. Масуди (Masuda, 1983), повинно було змінитися й саме виробництво – продукт мав стати більш "інформаційно емним", що означало збільшення частки інновацій, проектно-конструкторських робіт і маркетингу в його вартості; виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, мало стати рушійною силою освіти і розвитку суспільства [9, с.29].

У межах останнього, третього етапу становлення інформаційного суспільства відбувалося в кілька стадій. Перша була пов'язана з подоланням "інформаційної кризи", коли, з одного боку, різко зросло виробництво інформації ("інформаційний вибух"), а з іншого – у споживача виникли труднощі з пошуком необхідної інформації ("інформаційний голод"). Кризу долали насамперед шляхом створення розгалужених пошукових систем (Yahoo, Google, Yandex та ін.). На наступній стадії ключовими стали проблеми інформаційної культури (компетентність у галузі інформатики, вміння швидко орієнтуватися в інформаційному просторі, відповідальність за вироблену інформацію, дотримання етики спілкування в інформаційному середовищі) та інформаційної безпеки (запобігання ви-

падкових або цілеспрямованих збоїв в інформаційних системах, маніпуляцій і контролю за людьми з використанням інформаційних технологій, забезпечення конфіденційності особистої інформації) [1]. На початку XXI ст. суспільство перейшло на стадію цифрової трансформації, коли серед цифрових-технологій на перше місце виходять соціальні мережі, інтернет речей, доповнена і віртуальна реальність, робототехніка та розробки штучного інтелекту.

Передумовами до визначення поняття "інформаційне суспільство" стало усвідомлення важливості збору, упорядкування та подання для практичного використання інформації (технологічної, соціологічної, наукової, статистичної, економічної) в умовах дедалі зростаючих вимог науково-технічного прогресу. Важливість завдань розбудови інформаційного суспільства вивела їх на рівень державної політики, що у поєднанні з необхідністю правового регулювання відповідних відносин об'єктивно привело до віднесення найважливіших із них до предмета конституційного регулювання.

Починаючи з 1970-х років відбувається конвергенція концепцій інформаційного суспільства і теорії постіндустріального суспільства. У це поняття були включені всі попередні часткові концепції і навіть збережені виразна сила, підхід і ставлення, які вони представляли. В якості спільних визнаються такі принципи: першочергова роль теоретичного знання (інформації) у функціонуванні соціуму; випереджаючий розвиток наукомістких галузей, нових інтелектуальних технологій, економіки послуг; орієнтованість у майбутнє будь-яких перетворень, що проводяться; широке використання інновацій як основного засобу реалізації такого підходу; ключова роль інтелектуалів у формуванні нових еліт. У контексті цих положень переосмислюється й роль самої інформації. Принциповим є не те, що її кількість постійно зростає (одночасно зростає й масив "інформаційного сміття"), і не те, що в управлінні всіма процесами задіяні інформаційні ресурси, а те, що: 1) інформація стає товаром; 2) інформація передається миттєво, процес і межі її поширення практично не контролювані, внаслідок чого "засіб" (комунікаційні канали) сам перетворюється на "зміст" [1].

Варто відзначити, що концепція інформаційного суспільства від самого свого виникнення мала чітко виражений прикладний характер як звітів і програм дій для американського і японського урядів. Разом із розвитком цієї концепції посилювався її базовий, доктринально-світо-

глядний шар, а відтак – і конституційний рівень правової регламентації, передусім в аспекті основ правового статусу особи та електронної демократії.

На сьогодні у доктрині інформаційного суспільства можна виокремити два напрями: пантехнологічний і рефлексивний.

У радикальній, пантехнологічній версії інформаціоналізму соціальні зрушення виводяться як прямий результат мікроелектронної революції, а формування нового типу суспільства пов'язується з експансією в економіку, політику, освіту, медицину, побут комп'ютерно-інформаційної інфраструктури (електроніки, комп'ютерів, засобів зв'язку). В її рамках розроблено концепцію інформаційної супермагістралі ("суперхайвея"), висувається проект глобальної електронної цивілізації, що базується на синтезі телебачення, комп'ютерної служби та енергетики.

Натомість представники рефлексивного спрямування (Е. Гідденс, К. Боулдінг, Дж. Бенінджер, Дж. П. Барлоу, К. Леш) вбачають сутність інформаційного суспільства в потоках інформації, пов'язують розвиток суспільства зі зміною інформаційних кодів діяльності. Якісна специфіка нового соціального устрою при цьому пов'язується з кількісними змінами в сегменті виробництва і розподілу інформаційно-мережових благ (так звані "четвертинний" і "п'ятинний" сектори) – зростанням виробництва/споживання кількості інформації (так званий "закон Мура").

Циркулюючи в суспільстві "зі швидкістю електронних засобів зв'язку" (М. Кастельс) і навіть "зі швидкістю думки" (Б. Гейтс), соціальна інформація, на думку теоретиків, виступає субстратом і основою функціонального взаємозв'язку всіх елементів системи соціального управління. Обмін інформацією є необхідною умовою як процесів організації, управління, так і самоорганізації соціальних систем. Відповідно, правова система (як національна та міжнародна), аби бути ефективними, повинні оперативно й адекватно реагувати на зміну "технологічного дизайну", появу нових ІКТ і пов'язаних із ними можливостей і загроз.

Британський соціолог Ф. Уебстер у книзі "Теорії інформаційного суспільства" запропонував класифікувати визначення інформаційного суспільства за такими критеріями [35, с.14–28]:

- технологічний (нові технології – одна з найпомітніших ознак настання нових часів, і їх часто приймають за ознаку народження інформаційного суспільства);
- економічний (передбачає врахування зрос-

тання економічної цінності інформаційної діяльності);

- пов'язаний зі сферою зайнятості (передбачається, що ми вступаємо в інформаційне суспільство, коли більшість зайнятих працює в інформаційній сфері);

- просторовий (головний акцент робиться на інформаційні мережі, що пов'язують різні місця, а тому можуть чинити глибокий вплив на організацію часу і простору);

- культурний (сучасна культура явно більш інформативна, ніж будь-яка попередня; ми існуємо в медіанасиченому середовищі, що означає: життя істотно символізується).

На наше переконання, цей перелік потребує доповнення правовим (юридичним) критерієм, оскільки інформаційне суспільство характеризується змінами в структурі системи права (зокрема, формуванням інформаційного права як галузі), у системі основних прав людини (так звані інформаційні права, інформаційне прайвезі), в організації та здійсненні публічної влади (діджиталізація діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, перехід до електронних форм безпосередньої демократії, електронних форм комунікації між громадянами і державою тощо).

#### **Проблематика інформаційного суспільства в радянській та пострадянській літературі**

Вітчизняні науковці теж неодноразово зверталися до питання переходу до "нового суспільства". Ще радянські вчені-дослідники писали про науково-технічний прогрес і науково-технічну революцію, маючи на увазі перехід до інформаційного суспільства, заснованого на домінуючій ролі наукових досліджень. Значний внесок у розвиток цього напрямку внесли: А.І. Анчишкін, Л.М. Готовський, Н.П. Гібало, В.Я. Єльмеєв, В.А. Жамін, Г.І. Жильцов, В.В. Зубчанінов, Л.С. Консон, Г.А. Лахтін, А.Б. Ніколаєв, С.В. Пирогов, М.І. Скаржинський, В.А. Трапезніков.

Протягом останніх двох десятиліть чимало вчених з "пострадянського простору" теж робили спроби надати визначення саме феномену інформаційного суспільства. Так, відомий російський філософ А.І. Ракітов вважає, що в умовах нового часу найважливішими продуктами соціальної діяльності стають виробництво, експлуатація та використання послуг і знань, причому питома вага знань постійно зростає. На думку цього автора, основним критерієм інформаційного суспільства слугують кількість і якість наявної в обороті інформації, її ефективна переда-

ча і переробка, доступність інформації для кожного завдяки відносній її дешевизні [36, с.138].

Згідно з позицією вченого, інформаційним можна назвати суспільство, в якому будь-який індивід або група осіб в будь-який час можуть отримати будь-яку інформацію, необхідну для їх життєдіяльності та вирішення особистих і соціально значущих завдань; у такому суспільстві виробляється, функціонує і доступна сучасна інформаційна технологія; відбувається процес прискореної автоматизації та роботизації всіх сфер і галузей виробництва й управління, а також радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких стає розширення сфери інформаційної діяльності і послуг [37].

На відміну від А.І. Ракітова, І.М. Курносов конкретизує напрямки розвитку інформаційної сфери. На його думку, головне для побудови інформаційного суспільства – це розвиток дистанційних сфер діяльності. Дистанційні комунікації мають дозволити здійснювати роботу практично в усіх сферах послуг [38, с.19–22]. Натомість Г.Л. Смолян і Д.С. Черешкіна інформаційне суспільство подають як суспільство, котре, крім усього іншого, формує єдиний світовий інформаційний простір і поглиблює процеси інформаційної та економічної інтеграції країн і народів, а домінуючими стають ті з них, котрі запроваджують новий технологічний уклад, який базується на масовому використанні мережевих інформаційних технологій, перспективних засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій [39, с.33]. При цьому названі автори вказують на виникнення в інформаційному суспільстві специфічних проблем. Зокрема, особливу увагу вони приділяють питанню інформаційної безпеки і розробці ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне отримання, розповсюдження і використання інформації.

І.С. Мелюхин у монографії "Інформаційне суспільство: витoki, проблеми, тенденції розвитку" зазначає, що "інформаційне суспільство відрізняється від суспільства, в якому домінують традиційна промисловість і сфера послуг, тим, що інформація, знання, інформаційні послуги і всі галузі, пов'язані з їх виробництвом зростають більш швидкими темпами, є джерелом нових робочих місць, стають домінуючими в економічному розвитку" [40, с.92]. Вчений виокремлює три основні ознаки інформаційного суспільства: інформація використовується як економічний ресурс, вона стає предметом масового споживання, формується інформаційний

сектор економіки [40, с.21]. Він, як і багато західних авторів, підкреслює домінування в сучасному суспільстві сфери інформаційних послуг, для позначення якої спеціально вводить поняття "інформаційної індустрії", що включає "приватні і державні організації, які створюють інформацію різних видів, інтелектуальну власність, забезпечують функціонування пристроїв для поширення інформації споживачам, виробляють обладнання та програмне забезпечення, покликані обробляти інформацію" [40, с.22].

Крім теорій, які акцентують увагу на якомусь одному аспекті інформаційного суспільства, існують спроби холистичного (цілісного) підходу, що намагається схопити у взаємозв'язку всі наявні тенденції. У пострадянській науковій літературі інтегративний підхід представлений в роботі А.І. Смирнова "Інформаційна глобалізація і Росія: виклики і можливості" [41]. Автор виділяє і описує наступні новоутворення інформаційного суспільства: 1) посилення взаємозв'язку науки і технічних розробок і поява наукоємних технологій; 2) проникнення глобалізаційних процесів в усі сфери життя; 3) формування нової "інформаційної" картини світу; 4) поява таких нових форм соціальної та економічної діяльності як електронна комерція, телеробота, дистанційна освіта, телемедицина та електронна демократія. А.І. Смирнов зазначає, що сьогодні інформація стає головним соціальним ресурсом, вона "здатна допомогти людині адаптуватися до життя в умовах постійних змін, виробити нові стереотипи поведінки, відповідні нових обставин. Для людини інформаційного суспільства єдність світу виявляється вже не теоретичною або ідеологічною абстракцією, а фактом його повсякденного життя" [41].

На сьогодні до найважливіших характеристик інформаційного суспільства відносять такі: 1) лавиноподібне поширення інформаційних технологій (перш за все комп'ютерних і телекомунікаційних); 2) перетворення інформації на найважливіший соціальний ресурс, необхідну передумову управлінської діяльності, розвитку економіки, освіти, сфери послуг, домашнього побуту, рекреаційної сфери тощо; за деякими даними, в найбільш розвинених країнах професійна діяльність більше половини зайнятих пов'язана виключно з виробництвом і обробкою інформації; 3) наділення ЗМІ статусом "четвертої гілки влади"; 4) розширення меж і "репертуару" масової культури; 5) збільшення каналів вертикальної і горизонтальної мобільності; 6) зміна уявлень про соціальний простір ("гло-



балізація" простору, миттєва доступність навіть периферійних його сегментів) і часу (розширення рамок "сучасності", коли навіть віддалені історичні події сприймаються як такі, що відбуваються "тут" і "зараз"); 7) виникнення в процесі комунікації особливої віртуальної реальності, що не зводиться до результатів технічної візуалізації та виходить за межі уяви і пам'яті індивіда; 8) перетворення інформаційних технологій на базу для розвитку високих технологій (Hi-Tech) [1]. У контексті предмета нашого дослідження перелік характеристик інформаційного суспільства, на наш погляд, варто доповнити ознакою інформатизації правової реальності (правової системи в цілому), яка передбачає вихід правової системи у кіберпростір, юридикацію віртуальної реальності, діджиталізацію правовідносин тощо. Звісно, що інформатизація правової реальності має тотальний характер і не може оминати конституційно-правові явища та процеси. Зокрема, сьогодні можна констатувати про поступове формування інформаційної чи цифрової конституції суспільства, принаймні в аспекті фактичної конституції, хоча рано чи пізно це приведе до відповідних змін і в юридичній конституції.

Незважаючи на велику кількість визначень інформаційного суспільства, його властивостей і особливостей, всі автори сходяться на тому, що головною особливістю інформаційного суспільства є особливий тип виробництва, властивий саме новій формації, – виробництво послуг, засноване на використанні інформації. У тому числі послуг публічних. Більше того, динаміка суспільних відносин у даній сфері дозволяє стверджувати, що публічні послуги, як і взаємодія між людиною і державою в цілому, дедалі більше переходитиме у кіберпростір, а цінність цифрових послуг невпинно зростатиме.

### **Еволюція інформаційного суспільства та його вплив на відносини людини і держави**

У публікаціях останнього часу однією з ключових стає теза про те, що світ вступив у нову еру – інформаційну, в століття електронної економічної діяльності, мережевих спільнот і організацій без кордонів. Автори єдині в тому, що прихід нового часу радикально змінює економічні та соціальні аспекти життя суспільства. Подібні зміни безпосередньо стосуються місця людини в інформаційному світі. Людина змінюється відповідно до векторів інформаційно-технічних характеристик суспільства. Однак це зовсім не пасивне сприйняття нових умов ви-

робництва і споживання – людина виступає суб'єктом інформаційної реальності, далеко виходить за інформаційно-технічні характеристики. Як зазначає В.Б. Устьянцев, "інформатизація повсякденного життя і поява нового інформаційного поля людського буття не проходить безслідно для життєвого світу людини. В електронному просторі змінюються поведінкові стандарти і ціннісні орієнтації особистості" [42, с.7].

М. Бовенс і Е. Лус (Bovens and Loos, 2002) виокремлюють чотири відмінні риси інформаційного суспільства, котрі є важливими для правової держави: детериторіалізацію, турбулентність, горизонтальність і дематеріалізацію [43, с.185–197].

Під детериторіалізацією розуміється те, що інформаційне суспільство простягається далеко за межі національних держав, а інформатизація ще більше стимулює триваючу тенденцію до інтернаціоналізації і глобалізації економіки, суспільства і культури. Обмін інформацією в деяких випадках пов'язаний з одним конкретним місцем, а може відносно легко поширюватися й на територію кількох держав або, іноді навіть взагалі не піддаватися відстеженню за територіальною ознакою.

Друга важлива характеристика інформаційного суспільства – високий ступінь турбулентності. Нові технології та програми змінюють один одного швидкими темпами, в той час як їх використання суспільством і соціальні наслідки цього залишаються вкрай непередбачуваними – навіть для самих виробників цих продуктів, що знову і знову виявляють Philips, Francetelecom і численні ІКТ-компанії. Ця непередбачуваність стосується не тільки застосування нових технологій. В інформаційному суспільстві інформація про суспільство викликає зміни в самому суспільстві. Нове знання проникає в найвіддаленіші куточки і сфери та може викликати швидкі коливання й варіації в поведінці. Як наслідок, інформаційне суспільство, як це не парадоксально, в деяких аспектах є важким для усвідомлення суспільством.

Через означену вище турбулентність і величезні масштаби поширення знань зростає важливість переговорів, а сила командування, директивних вказівок у суспільних відносинах зменшується, що породжує таку ознаку інформаційного суспільства, як горизонтальність. Великі компанії та державні установи більше не є єдиними постачальниками мудрості, тож почали значною мірою залежати від інших суб'єктів у сфері надання інформації та управлінських по-

слуг. Отже, ринки і мережі зайняли місце ієрархій як домінуючих форм соціальної організації. М. Кастельс (Castells, 1996) у міркуваннях заходить настільки далеко, що заявляє, нібито "горизонтальні мережі стали основними осередками суспільства" [44, с.69].

Нарешті, ознака дематеріалізації інформаційного суспільства полягає в тому, що матеріальні блага, котрі належать людині, більше не диктують повністю її економічне та соціальне становище в суспільстві, а найважливішими соціальними і економічними благами стають інформаційні канали, інформаційні послуги та інформаційні продукти. Це стосується не тільки відносин між урядом і громадянином, але й взаємин між самими громадянами. Ті, у кого немає доступу до інформації та інформаційних каналів, зазвичай можуть мати дуже невеликий політичний та адміністративний вплив, на додаток до ризику соціальної ізоляції, втрати позицій на ринку праці та зіткнення з перешкодами в своєму особистому розвитку.

Усі перелічені фактори безпосередньо впливають і на характер конституційно-правових відносин, і на підходи законодавця до їх нормативного регулювання, у тому числі в аспекті засад правового статусу особи в умовах інформаційного суспільства.

Передусім, новітні інформаційні технології суттєво розширюють та підносять на якісно новий рівень можливості громадян щодо комунікації з органами публічної влади та участі в демократичному врядуванні. Як слушно зазначає О.В. Афоніна, поняття форм політико-правової активності громадян в Інтернеті є міждисциплінарним та включає такі практики: онлайніві або електронні консультації; електронну участь; електронне врядування; онлайн-опитування; онлайніве сприяння або онлайніву підтримку; онлайніві дослідницькі спільноти; інтерактивне електронне навчання; інтернет-форуми або веб-форуми; онлайн-чати; прийняття групових рішень в онлайн-режимі [45]. Інша річ, що конституційна регламентація перелічених форм політико-правової активності громадян на практиці стикається з низкою проблем технологічного та юридико-технічного плану, а відтак перебуває фактично на початковій стадії розвитку.

Початок XXI ст. характеризується багатоманітністю інформації для її споживача, в свою чергу ця багатоманітність породила зловживання інформаційним впливом та дезінформацію. Сучасні дослідники, філософи інформаційних відносин намагались створити механізми про-

тистояння правдивої інформації та так званих "фейків". Одним із таких проєктів можна назвати WikiLeaks Дж. Ассанжа. У своїй роботі "Неавторизована автобіографія" він розглядає інформаційну матерію та спостерігає, як доступність нової інформації приводить до змін. Він використовує алегорію, за допомогою якої інтернет характеризує як трубопровід, яким тече матеріал, з якого робиться справедливість [46, с.123–124]. Дана гіпотеза виправдовувала себе з початку існування Інтернету, сам він, як засіб передачі інформації був способом розповсюдження справедливої та правдивої інформації, але з ростом впливу Інтернету на свідомість людини в ньому дедалі більше почало з'являтися несправедливості, впливу капіталу на інформацію, про що Дж. Ассанж пише в наступних публікаціях.

Дж. Ассанж підкреслює, що Інтернет – це система труб, конфігурацію яких можна змінювати. Він передбачив, що у майбутньому буде новий спосіб забезпечити найкращий потік інформації між спостерігачами та діячами. І це новий шлях для розвитку суспільств: надати спостерігачам можливість відповідати масмедіа, зробити діяльність служб прозораю, послабити "мертву хватку", якою уряди та підконтрольна їм "четверта влада" тримають інформацію. Тому мав з'явитися новий спосіб збирання інформації, за якого вона органічно поєднується з тим, що ти вже знаєш про світ. Це означало, що всі ці різні діячі мали отримувати інформацію у відповідному контексті. Дж. Ассанж наголошує: "Нам був потрібний інструмент, який не давав би діячам відійти від чесності, тому WikiLeaks – яка виросла із цього з'єднання квантової механіки та журналістської етики – потребувала співучасті масової преси, щоб опублікувати матеріали, які ведуть до більшої справедливості. Таким чином, потік інформації – це не справа одного журналіста або окремих засобів масової інформації, а цілих суспільств, які працюють спільно" [46, с.123–124].

Сьогодні ми можемо спостерігати факти, що підтверджують його прогнози. YouTube як один із головних розповсюджувачів аудіовізуального контенту та соціальні мережі в Інтернеті створюють проблеми для підконтрольної урядам "четвертої влади", описаної Дж. Ассанжем. Зараз ми спостерігаємо протистояння Інтернету та влади, в якому остання намагається з патерналістськими намірами захистити людину від невивідної інформації. І в цьому контексті є актуальною думка Дж. Ассанжа, що "Інтернет – це найбільший винахід, який міг нам подарувати

свободу, – нині перетворений на найбільш небезпечний провідник тоталітаризму в історії. Інтернет – це загроза всій людській цивілізації" [46, с.10]. Варто зазначити, що дана думка дуже песимістична і суспільство зможе перетворитись в тоталітарне за умови тотального контролю за інформацією. В цьому випадку конституційно-правові відносини мають стимулювати розвиток "суспільства знань", в умовах якого людина сама буде визначати достовірність, справедливість та правдивість інформації. Будь-яка заборона доступу до інформації чи контроль над інформацією повинна здійснюватися тільки за наявності загрози національній безпеці.

Тотальне стеження та контроль за діями людини є супроводжуваним елементом інформаційного суспільства. Як наголошує Дж. Ассанж, "якщо траєкторія розвитку суспільства не зміниться, наша цивілізація через два-три роки перетвориться в постмодерністську антиутопію, де стеження ведеться за всіма і кожним окремо, і укритися від неї не зможе ніхто, окрім найбільш досвідчених та інформованих людей. Не можна виключати, що епоха глобального контролю уже настала" [46, с.11]. Ця теза підтверджує ідею розвитку "суспільства знань", яке може виховувати досвідчених та інформованих людей, але глобальний цифровий контроль, як інструмент суспільної безпеки, і конституційне право людини на приватність, так зване "прайвесі" [47, с.378–437], як необхідний елемент свободи особистості в інформаційному суспільстві, повинні мати рамки, котрі забезпечували б їх ефективне функціонування та відображалися на конституційно-правовому рівні.

## Висновки

1. На сьогодні інформація стала одним з найважливіших стратегічних, управлінських ресурсів, поряд із іншими ресурсами – людським, фінансовим, матеріальним тощо. Її виробництво і споживання складають необхідну основу ефективного функціонування і розвитку різних сфер суспільного життя, і, перш за все, економіки. А це означає, що не тільки кожній людині стають доступними джерела інформації в будь-якій частині нашої планети, але і генерована ним нова інформація стає надбанням всього людства. У сучасних умовах право на інформацію і доступ до неї мають життєву цінність для всіх членів суспільства. Зростаюча роль інформації в суспільстві закономірно стала предметом наукового осмислення. Були висунуті теорії, що пояс-

нюють її місце і значення. Найбільш популярними досі є теорії постіндустріального та інформаційного суспільства.

2. Бурхливий розвиток комп'ютерної техніки та інформаційних технологій послугував поштовхом до розвитку суспільства, побудованого на використанні різноманітної інформації, котре отримало назву інформаційного суспільства. Протягом останніх десятиліть наполегливо говорять про перехід від "індустріального суспільства" до "суспільства інформаційного". Відбувається зміна способів виробництва, світогляду людей, їх способу життя. Інформаційні технології кардинальним чином змінюють повсякденне життя мільйонів людей. Відповідним чином реагує й правова система, у тому числі й конституційне право, охоплюючи своїм регулюванням дедалі ширше коло інформаційних відносин, включених до державної інформаційної політики.

3. На зламі тисячоліть світ вступив у нову еру – інформаційну, в століття електронної економічної діяльності, мережевих спільнот і організацій без кордонів. Прихід нового часу радикально змінює соціально-економічні та громадсько-політичні аспекти життя суспільства. Подібні зміни безпосередньо стосуються місця людини в інформаційному світі, у тому числі і його правового закріплення. Людина змінюється відповідно до векторів інформаційно-технічних характеристик суспільства, відповідно змінюються конституційна держава і конституційне право. Однак це зовсім не пасивне сприйняття нових умов виробництва і споживання. Людина виступає суб'єктом інформаційної реальності, далеко виходить за інформаційно-технічні характеристики. Інформатизація у повсякденному житті і поява нового інформаційного поля людського буття не проходить безслідно для життєвого світу людини. В електронному просторі змінюються поведінкові стандарти і ціннісні орієнтації особистості, але і в кіберпросторі найважливіші суспільні відносини регулюються юридично, через права та обов'язки сторін, забезпечуються заходами юридичного примусу тощо. Ми є свідками істотного підвищення ролі і місця інформації в житті особистості, суспільства, держави, впливу інформації на розвиток особистості, суспільства, держави. Відповідно, з'являються нові конституційно-правові форми спілкування між суб'єктами – форми, що ґрунтуються на використанні інформаційних та інформаційно-комунікаційних технологій. Конституційна держава виходить на новий рівень розвитку, перетворюючись на цифрову конституційну державу, де

електронне врядування органічно поєднується з електронними формами прямої демократії та інформаційними правами людини

4. Інформація сьогодні перетворилася на потужний, реально відчутний ресурс, який має навіть більшу цінність, ніж природні фінансові, трудові та інші ресурси. Інформація стала товаром, який продається і купується. Інформація перетворилася на зброю, виникають і припиняються інформаційні війни. Найактивнішим чином розвивається і входить в наше життя транскордонна інформаційна мережа Інтернет. Усе це серйозно трансформує життя особистості, суспільства, держави. Цивілізація в цілому і кожен із нас, зокрема, знаходимося в стадії формування суспільства нового типу – інформаційного суспільства. Це суспільство все ще є для багатьох незрозумілим, а іноді – навіть страхотливим. Соціальна система і право як один з основних регуляторів цієї системи істотно відстають від темпів розвитку інформаційного суспільства, від незбагнених швидкостей наступу на нас нових інформаційних технологій і всесвітньої павутини Інтернет – будівельного матеріалу інформаційного суспільства. Відповідно, інформація займає чільне місце серед

конституційно-правових цінностей, отримуючи конституційне закріплення та конституційний захист.

5. Інформаційне суспільство – це здебільшого його інструментально-технологічна характеристика. Воно може існувати за умов як ліберальної, так і соціальної демократії, плюралістичного суспільства західного зразка чи моністичного суспільства, як у Китаї. Тому першочергова роль конституційного права полягає в тому, щоб за допомогою своїх установчих, засадничих норм скерувати розвиток інформаційного суспільства на досягнення цілей і завдань державного будівництва, забезпечення прав і свобод громадян, зміцнення інститутів громадянського суспільства, створити правові межі, за якими інформаційні технології перетворюються на загрозу конституційному ладові.

#### Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

#### Вираз вдячності

Дослідження виконано ініціативно, без будь-якого фінансування.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Информационное общество. *Большая российская энциклопедия*. <https://bigenc.ru/sociology/text/2015987>
2. Karvalics L. Z. Information Society – what is it exactly? (The meaning, history and conceptual framework of an expression). Budapest, March-May 2007. [https://www.researchgate.net/publication/237332035\\_Information\\_Society\\_-\\_what\\_is\\_it\\_exactly\\_The\\_meaning\\_history\\_and\\_conceptual\\_framework\\_of\\_an\\_expression](https://www.researchgate.net/publication/237332035_Information_Society_-_what_is_it_exactly_The_meaning_history_and_conceptual_framework_of_an_expression)
3. Hosono Asahi, Umesao Tadao. Information Industry Theory: Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry. Tokyo: VP, 1963. 156 p.
4. Machlup F. The production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton: Princeton University Press, 1962. 416 p.
5. Kuwahara, T., Kamishima, J., Komatsu, S. Joho shakai no soshiorogii [Sociology in information societies]. Tokyo: Hosono Asahi, 1964. 142 p.
6. Masuda Y. Jouhou Shakai Nyumon [An introduction to the Information Society: Computers Change Human Society]. Tokyo: Perikan-Sha, 1968. 217 p.
7. Hayashi Y., Johoka Shakai: Hado no Shakai Kara Sofuto no Shakai e [The Information Society: From Hard to Soft Society]. Tokyo: Kodansha Gendai Shinso, 1969. 209 p.
8. Porat M. U. Global implications of information society. *Journal of Communication*. 1978. Vol. 28, Issue 1. P. 78–80.
9. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future Soc., 1983. 178 p.
10. Stonier T. The wealth of information: A profile of the post-industrial economy. Thames Methuen, 1983. 224 p.
11. Katz R. L. The Information Society: An International Perspective. New York: Praeger Publishers, 1988. 168 p.
12. Павлов В. Л. Особенности информационного общества. *Философия и социальные науки*. 2010. № 1. С. 77–83.
13. Ковальчук И. В. Подходы к определению сущности и основных особенностей информационного общества. *Вестник Брестского государственного технического университета*. 2012. № 3. С. 36–38.
14. Lichtheim G. The New Europe: Today and Tomorrow. New York: Praeger, 1963. 248 p.



15. Dahrendorf R. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press, 1959. 336 p.
16. Drucker P. F. *The New Realities*. Oxford: Oxford University Press, 1996. 276 p.
17. Burns T. On the Rationale of the Corporate System. *The Corporate Society* / ed. R. Marris. London: Palgrave, 1995. P. 121–177.
18. Giddens A. *Modernity and Self-Identity*. Stanford: Stanford University Press, 1991. 256 p.
19. Boulding K. *The Meaning on the 20th Century: The Great Transition*. New York: Harper Collins, 1964. 199 p.
20. Brzezinsky Zb. *Between Two Ages*. New York: The Viking Press, 1970. 334 p.
21. Touraine A. *Critique de la modernite*. Paris: Fayard, 1992. 462 p.
22. Lane R.E. The Decline of Politics and Ideology in the Knowledgeable Society. *American Sociological Review*. 1966. Vol. 31. P. 649–662.
23. Pakulski J., Waters M. *The Death of Class*. London: Thousand Oakes, 1996. 173 p.
24. Etzioni A. *The Active Society*. London: Collier-Macmillan, New York: Free Press, 1968. 698 p.
25. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва: Academia, 2004. 944 с.
26. Naisbitt J. *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*. New York: Warner Books, 1982. 290 p.
27. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: АСТ, 1999. 784 с.
28. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва: АСТ, 2003. 670 с.
29. Дракер П. Посткапиталистическое общество. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 67–100.
30. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. Москва: Центр гуманитарных технологий, 2003. <https://gtmarket.ru/library/basis/3528>
31. Кастельс М. Информационная эпоха, экономика, общество и культура / под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
32. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. 832 с.
33. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. Москва: Советское радио, 1958. 344 с.
34. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. 432 с.
35. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. Москва: Аспект. пресс, 2004. 400 с.
36. Ракитов А. И. Философия компьютерной революции. Москва: Политиздат, 1991. 287 с.
37. Ракитов А. И. Наш путь к информационному обществу. *Теория и практика общественно-научной информации*. Вып. 1-17 / В. А. Виноградов (гл. ред.). Москва: ИНИОН, 1989. С. 31–52.
38. Курносов И. Н. Информационное общество в России: особый путь. *Информрвью*. 1997. № 4. С. 19–22.
39. Черешкин Д. С., Смолян Г. Л. Сетевая информационная революция. *Информационные ресурсы России*. 1997. № 4. С. 33.
40. Мелюхин И. С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. Москва: Изд-во Московского государственного университета, 1999. 208 с.
41. Смирнов А. И. Информационная глобализация и Россия: вызовы и возможности. Москва: Изд. дом "Парад", 2005. 392 с.
42. Устьянцев В. Б. Пространство информационного общества. *Информационная цивилизация: пространство, культура, человек*. Саратов: Изд-во Поволжского межрегионального культурного центра, 2000. С. 3–10.
43. Bovens M., Loos E. The digital constitutional state: Democracy and law in the information society. *Information Polity*. 2002. Vol. 7. № 4. P. 185–197.
44. Castells M. *The rise of the network society, volume I, The information age: Economy, society and culture*. Blackwell, Oxford, 1996. 556 p.
45. Афоніна О. В. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: до постановки проблеми. *Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст. XI Тодиківські читання: зб. тез наук. доп. і повідомлень Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26–27 жовт. 2018 р.)*. Харків: Права людини, 2018. С. 27–28.
46. Ассанж Дж. Неавторизованная автобиография. Москва: Альпина Паблицер, 2012. 264 с.
47. Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя (прайвесі) у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Харків: ФІНН, 2010. 608 с.

**REFERENCES**

1. *Informatsionnoye obshchestvo* [Information society]. Bolshaya rossiyskaya entsiklopediya. <https://bigenc.ru/sociology/text/2015987> (in Russ.).
2. Karvalics, L. Z. (2007). Information Society – what is it exactly? (The meaning, history and conceptual framework of an expression). Budapest, March-May. [https://www.researchgate.net/publication/237332035\\_Information\\_Society\\_-\\_what\\_is\\_it\\_exactly\\_The\\_meaning\\_history\\_and\\_conceptual\\_framework\\_of\\_an\\_expression](https://www.researchgate.net/publication/237332035_Information_Society_-_what_is_it_exactly_The_meaning_history_and_conceptual_framework_of_an_expression)
3. Hoso, Asahi, & Umesao, Tadao. (1963). Information Industry Theory: Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry. Tokyo: VP. 156 p.
4. Machlup, F. (1962). The production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton: Princeton University Press. 416 p.
5. Kuwahara, T., Kamishima, J., & Komatsu, S. (1964). Joho shakai no soshiorogii [Sociology in information societies]. Tokyo: Hoso Asahi. 142 p.
6. Masuda, Y. (1968). Jouhou Shakai Nyumon [An introduction to the Information Society: Computers Change Human Society]. Tokyo: Perikan-Sha. 217 p.
7. Hayashi, Y., Johoka Shakai: Hado no Shakai Kara Sofuto no Shakai e [The Information Society: From Hard to Soft Society]. Tokyo: Kodansha Gendai Shinso, 1969. 209 p.
8. Porat, M. U. (1978). Global implications of information society. *Journal of Communication*, 28(1), 78–80.
9. Masuda, Y. (1983). The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future Soc. 178 p.
10. Stonier, T. (1983). The wealth of information: A profile of the post-industrial economy. Thames Methuen. 224 p.
11. Katz, R. L. (1988). The Information Society: An International Perspective. New York: Praeger Publishers. 168 p.
12. Pavlov, V. L. (2010). Osobennosti informatsionnogo obshchestva [Features of the Information Society]. *Filosofiya i sotsialnyye nauki*, (1), 77–83 (in Russ.).
13. Kovalchuk, I. V. (2012). Podkhody k opredeleniyu sushchnosti i osnovnykh osobennostey informatsionnogo obshchestva [Approaches to defining the essence and main features of the information society]. *Vestnik Brestskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta*, (3), 36–38 (in Russ.).
14. Lichtheim, G. (1963). The New Europe: Today and Tomorrow. New York: Praeger. 248 p.
15. Dahrendorf, R. (1959). Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Stanford University Press. 336 p.
16. Drucker, P. F. (1996). The New Realities. Oxford: Oxford University Press. 276 p.
17. Burns, T. (1995). On the Rationale of the Corporate System. *The Corporate Society* / ed. R. Marris. London: Palgrave. P. 121–177.
18. Giddens, A. (1991). Modernity and Self-Identity. Stanford: Stanford University Press. 256 p.
19. Boulding, K. (1964). The Meaning on the 20th Century: The Great Transition. New York: Harper Collins. 199p.
20. Brzezinsky, Zb. (1970). Between Two Ages. New York: The Viking Press. 334 p.
21. Touraine, A. (1992). Critique de la modernite. Paris: Fayard. 462 p.
22. Lane, R.E. (1966). The Decline of Politics and Ideology in the Knowledgeable Society. *American Sociological Review*, (31), 649–662.
23. Pakulski, J., & Waters, M. (1996). The Death of Class. London: Thousand Oakes, 173 p.
24. Etzioni, A. (1968). The Active Society. London: Collier-Macmillan, New York: Free Press. 698 p.
25. Bell, D. (2004). *Gryadushcheye postindustrialnoye obshchestvo. Opyt sotsialnogo prognozirovaniya* [The coming post-industrial society. Social forecasting experience]. Moskva: Academia (in Russ.).
26. Naisbitt, J. (1982). Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives. New York: Warner Books. 290p.
27. Toffler, E. (1999). *Tretya volna* [Third wave]. Moskva: AST (in Russ.).
28. Toffler, E. (2003). *Metamorfozy vlasti: znaniye, bogatstvo i sila na poroge XXI veka* [Metamorphoses of power: knowledge, wealth and power on the threshold of the XXI century]. Moskva: AST (in Russ.).
29. Draker, P. (1999). Postkapitalisticheskoye obshchestvo [Post-capitalist society]. In: Inozemtsev V. L. (Red.). *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade*. Antologiya. Moskva: Academia (s. 67–100) (in Russ.).
30. Maklyuen, G. M. (2003). *Ponimaniye Media: Vneshniye rasshireniya cheloveka* [Understanding Media: External Human Extensions]. Moskva: Tsentr gumanitarnykh tekhnologiy. <https://gtmarket.ru/library/basis/3528> (in Russ.).
31. Kastels, M.; Shkaratan, O. I. (Red.). (2000). *Informatsionnaya epokha, ekonomika, obshchestvo i kultura* [Information age, economy, society and culture]. Moskva: GU VSHE (in Russ.).
32. Shannon, K. (1963). *Raboty po teorii informatsii i kibernetike* [Works on information theory and cybernetics]. Moskva: Izdatelstvo inostrannoy literatury (in Russ.).
33. Viner, N. (1958). *Kibernetika, ili upravleniye i svyaz v zhitovnom i mashine* [Cybernetics, or control and

- communication in an animal and a machine]. Moskva: Sovetskoye radio (in Russ.).
34. Eshbi, U.R. (1959). *Vvedeniye v kibernetiku* [Introduction to Cybernetics]. Moskva: Izdatelstvo inostranoy literatury (in Russ.).
  35. Uebster, F. (2004). *Teorii informatsionnogo obshchestva* [Information Society Theories]. Moskva: Aspekt Press (in Russ.).
  36. Rakitov, A. I. (1991). *Filosofiya kompyuternoy revolyutsii* [Philosophy of the Computer Revolution]. Moskva: Politizdat (in Russ.).
  37. Rakitov, A. I. (1989). Nash put k informatsionnomu obshchestvu [Our path to the information society]. *Teoriya i praktika obshchestvenno-nauchnoy informatsii*. Vyp. 1-17. Moskva: INION (s. 31–52) (in Russ.).
  38. Kurnosov, I. N. (1997). Informatsionnoye obshchestvo v Rossii: osobyi put [Information Society in Russia: A Special Way]. *Informrevyu*, (4), 19–22 (in Russ.).
  39. Chereshekin, D. S., & Smolyan, G. L. (1997). Setevaya informatsionnaya revolyutsiya [Network information revolution]. *Informatsionnyye resursy Rossii*, (4), 33 (in Russ.).
  40. Melyukhin, I. S. (1999). *Informatsionnoye obshchestvo: istoki, problemy, tendentsii razvitiya* [Information Society: Origins, Problems, Development Trends]. Moskva: Izd-vo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta (in Russ.).
  41. Smirnov, A. I. (2005). *Informatsionnaya globalizatsiya i Rossiya: vyzovy i vozmozhnosti* [Information globalization and Russia: challenges and opportunities]. Moskva: Izd. dom "Parad" (in Russ.).
  42. Ustyantsev, V. B. (2000). Prostranstvo informatsionnogo obshchestva [Information Society Space]. In: *Informatsionnaya tsivilizatsiya: prostranstvo, kultura, chelovek*. Saratov: Izd-vo Povolzhskogo mezhrionalnogo kulturnogo tsentra (s. 3–10) (in Russ.).
  43. Bovens, M., & Loos, E. (2002). The digital constitutional state: Democracy and law in the information society. *Information Polity*, 7(4), 185–197.
  44. Castells, M. (1996). The rise of the network society, volume I, The information age: Economy, society and culture. Blackwell, Oxford, 556 p.
  45. Afonina, O. V. (2018). Konstytutsiyno-pravovi formy politychnoyi aktyvnosti hromadyan, shcho realizuyutsya za dopomohoyu informatsiyno-komunikatsiynykh tekhnolohiy: do postanovky problemy [Constitutional and legal forms of political activity of citizens, implemented through information and communication technologies: to the problem]. In: *Suchasnyy vymir prav lyudyny: konstytutsiynyy kontekst. XI Todykivski chyttannya: zb. tez nauk. dop. i povidomlen Mizhnar. nauk. konf. (m. Kharkiv, 26–27 zhovt. 2018 r.)*. Kharkiv: Prava lyudyny (s. 27–28) (in Ukr.).
  46. Assanzh, Dzh. (2012). *Neavtorizovannaya avtobiografiya* [Unauthorized autobiography]. Moskva: Alpina Pabliisher (in Russ.).
  47. Serohin, V. O. (2010). *Pravo na nedotorkannist pryvatnoho zhyttya (prayvesi) u konstytutsiyno-pravoviy teorii ta praktytsi* [The right to privacy in constitutional law theory and practice]. Monohrafiya. Kharkiv: FINN (in Ukr.).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

**Published in:**  
 Форум права: 68 pp. 52–66 (3).

**Related identifiers:**

10.5281/zenodo.5075689

[http://forumprava.pp.ua/files/052-066-2021-3-FP-Roskoshnyy\\_7.pdf](http://forumprava.pp.ua/files/052-066-2021-3-FP-Roskoshnyy_7.pdf)

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2021\\_3\\_7.pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2021_3_7.pdf)

**License (for files):**

[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

**Received:** 09.07.2021  
**Accepted:** 03.08.2020  
**Published:** 05.08.2020  
**Available online:** 05.08.2020

**Cite as:**

Роскошний, І. В. (2021). Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційні правовідносини. *Форум Права*, 68(3), 52–66. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075689>

Roskoshnyy, I. V. (2021). Kontseptsiya informatsiynoho suspilstva ta yiyi vplyv na konstytutsiyni pravovidnosyny [The Concept of the Information Society and Its Influence on Constitutional Relations]. *Forum Prava*, 68(3), 52–66. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075689>

УДК 347.1

 DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075696>
**Є.О. МІЧУРИН,**

 професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, доктор юридичних наук, професор, м. Харків, Україна; e-mail: [michurin@karazin.ua](mailto:michurin@karazin.ua);

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

## ВІРТУАЛЬНІ БЛАГА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ОЗНАКИ

**I.O. MICHURIN,**

 Professor, Chair of Civil Law Disciplines, V.N. Karazin Kharkiv National University, Doctor of Law, (Full) Professor, Kharkiv, Ukraine; e-mail: [michurin@karazin.ua](mailto:michurin@karazin.ua);

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>

## VIRTUAL BENEFITS: FEATURES AND SIGNS

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

**Постановка проблеми.** Попри існування правовідносини із віртуальними благами їх законодавче регулювання розпочалося нещодавно. Проблемою є визначення віртуальних благ як об'єктів цивільних прав. Слід з'ясувати ознаки віртуальних благ. Важливо з'ясувати їх правову природу. **Метою** роботи є виявлення особливостей та правової природи віртуальних благ. Завданнями є визначення окремих віртуальних благ, формулювання ознак, притаманних таким благам. Використані такі **методи**: діалектичний – для співставлення різних віртуальних благ між собою; формально-логічний – для визначення правової природи віртуальних благ; системно-структурний – для виявлення ознак віртуальних благ у системі об'єктів цивільного права. **Результати.** Правове регулювання віртуальних благ сприяє охороні та розвитку прав і інтересів осіб, що їх здійснюють. Обіг віртуальних благ регулюється цивільним законодавством. Доведено, що віртуальні блага є об'єктами цивільних прав. Такі об'єкти були включені у цивільний оборот із розвитком інформаційних технологій. Виявлені ознаки віртуальних благ як об'єктів цивільного права. Вони не мають чіткої уречевленої форми. Вони можуть швидко змінювати матеріальні носії. Від цього їхня цінність залишається незмінною. Ці об'єкти є оборотоздатними. Вони продаються, даруються, обмінюються на майно, товари, послуги тощо. Потрібним є подальше правове регулювання віртуальних благ у приватному праві. Більш точною назвою відповідних об'єктів у праві є "віртуальні блага". Категорія "віртуальних активів" притаманна економіці. **Висновки.** Віртуальні блага є об'єктами цивільних прав. Ознаками віртуальних благ як об'єктів цивільного права є наступні. Віртуальні блага є продуктом інформаційних технологій. Віртуальні блага є нематеріальними об'єктами. Вони не мають чіткої уречевленої форми, можуть без втрати властивостей швидко змінювати матеріальні носії. Належність віртуальних благ як об'єктів цивільного права особам визначається через абсолютні права. Віртуальні блага можуть бути віддільними від особи та оборотоздатними. Окремі віртуальні блага є тісно пов'язаними з особою й є необоротоздатними.

**Ключові слова:** криптовалюта; віртуальні активи, віртуальні блага; об'єкти цивільних прав; ознаки віртуальних благ

\*\*\*

**Problem statement.** Despite the existence of a legal relationship with virtual goods, their legislative regulation has begun recently. The problem is to define virtual goods as objects of civil rights. You need to find out the signs of virtual benefits. It is important to find out its legal nature. The **purpose** of the work is to identify the features and legal nature of virtual benefits. The tasks are to identify individual virtual goods, to formulate the features inherent in such goods. The following **methods** are used: dialectical – to compare different virtual benefits with each other; formal-logical – to determine the legal nature of virtual benefits; system-structural – to identify signs of virtual benefits in the system of objects of civil law. **Results.** Legal regulation of virtual goods contributes to the protection and development of the rights and interests of those who exercise. The circulation of virtual goods is regulated by civil law. Virtual goods have been proven objects of civil rights. Such objects were included in the civil turnover with the development of information technologies. Signs of virtual goods as objects of civil law have been identified. They do not have a clear materialized form. They can quickly change material media. As a result, their value remains unchanged. These facilities are operational. They are sold, donated, exchanged for property, goods, services, etc. Further legal regulation of virtual goods in private law is needed. The more accurate name of the relevant objects in the law is "virtual goods". The category of "virtual assets" is inherent in the economy. **Conclusions.** Virtual goods are objects of civil rights. Signs of virtual goods as objects of civil law are the following. Virtual goods are a product of



information technology. Virtual goods are intangible objects. They do not have a clear materialized form, can quickly change material carriers without losing their properties. Absolute rights determine the ownership of virtual goods as objects of civil law. Virtual goods can be separate from the person and turnover. Individual virtual goods are closely related to a person and are irreversible.

**Keywords:** *cryptocurrency; virtual assets; virtual goods; objects of civil rights; signs of virtual benefits*

### Постановка проблеми

Недостатнє правове регулювання віртуальних благ заважає належній охороні та захисту прав осіб, що вступають у правовідносини з приводу таких об'єктів. Так, К.Г. Некіт навела факт відмови суду захищати права особи на криптовалюту через те, що нею було обрано неправильний спосіб захисту порушеного права, оскільки не можна вимагати передачі віртуальних речей, що не мають ознак матеріального світу. Авторка висловлює припущення, що небажання судів задовольняти позови щодо криптовалют збережеться аж до їхньої правової регламентації [1, с.42]. Таке припущення має сенс. Адже суд є правозастосовним органом та має спиратися на розроблену законодавчу базу.

Наразі приймається Закон України "Про віртуальні активи". Відтак, відбулося спеціальне правове регулювання віртуальних активів (благ), легалізовано наявність їх у цивільному обороті.

Стан розробленості проблеми правового регулювання віртуальних благ наступний. С.С. Аліна визначила, що правова природа віртуальних об'єктів відмінна від правової природи речей й це зумовлено нематеріальністю таких об'єктів та особливостями здійснення цивільних прав щодо них [2, с.2]. Криптовалюта як об'єкт цивільних прав була раніше вже досліджена у цивілістичній літературі та здійснено визначення її особливостей як об'єкта цивільних прав [3, с.50]. У. Мухопадхай та А. Скеллум (Mukhopadhyay and Skjellum, 2016) дослідили майнінг криптовалют і структуру даних розподільного реєстру [4, с.745]; Т. Жакес (Jaquez, 2016) – проблему правового регулювання криптовалют [5]. Утім, залишається недослідженою система об'єктів віртуальних благ (до яких належить і криптовалюта), що є продуктом інформаційних технологій (ІТ-технологій). Віртуальні блага наразі набувають поширення, активно включаються у цивільний оборот, мають матеріальну цінність. Відповідно виникає необхідність визначення їхньої правової природи. Це має значення для подальшого вірного правового регулювання таких благ і як наслідок сприяє надійній правовій охороні та захисту прав учасників відповідних приватних ІТ-правовідносин. Тому метою

статті є виявлення правової природи віртуальних благ. Її новизна полягає в новому погляді на віртуальні блага як об'єкт цивільних прав, визначенні абсолютних прав на віртуальні блага. Завданням є виявити окремі риси, притаманні віртуальним благам, з'ясувати можливість та особливості їхнього цивільного обороту.

### Загальні положення про віртуальні блага, абсолютні права на віртуальні блага

Віртуальні блага з'явилися із розвитком інформаційних технологій. Такі об'єкти не мають уречевленої форми, утім складають цілком реальну цінність, є оборотоздатними у цивільному обігу: продаються, даруються, обмінюються на майно, товари, послуги тощо. Відтак, потрібним є подальше правове регулювання вказаних благ, зокрема, криптовалют у приватному праві.

В цілому позитивно оцінюючи прийняття Закону України "Про віртуальні активи" [6], є підстави підтримати критику його окремих положень, зокрема, наступне. Попри визнання у законі нематеріальної сутності віртуальних активів, у ньому водночас фактично закріплена власницька модель прав на такі активи [7, с.71]. Необхідно підкреслити, що правове регулювання права власності та інших речових прав розраховане, в першу чергу, на речі. Належність особі віртуальних благ регулюється абсолютним правом. Щодо віртуальних благ вже були відповідні публікації з приводу їхнього правового регулювання абсолютним правом [8, с.476–478; 9, с.118–131]. Речове право (що є різновидом абсолютного права) якнайкраще підходить для правового регулювання речей, утім, має з абсолютним правом на віртуальне благо деякі спільні риси. Зокрема, як абсолютне право на віртуальне благо, так і речове право закріплюють стан належності певній особі блага: віртуального – у першому випадку і речі – у другому. Абсолютне право на віртуальне благо та парадигма віртуальних благ у цілому потребують наступних досліджень. Утім, різниця між абсолютними правами на річ та на віртуальні блага наявна через неречову природу останніх.

Є навряд чи можливим однаково ефективно регулювати речовим правом об'єкти, що не мають уречевленої форми. Будь-яка аналогія (якщо уявити регулювання речовим правом вірту-

альних благ) є можливою лише на певний час, до властивого окремим правовідносинам спеціального правового регулювання.

Віртуальні блага за своєю природою відмінні від речей. Майнові права можуть виникати в осіб на об'єкти, які (як криптовалюта) не мають чіткої уречевленої форми, здатні без втрати властивостей змінювати матеріальні носії. За аналогією, окремі об'єкти цивільних прав, наприклад, об'єкти авторського права (приміром, літературні твори) можуть існувати у формі комп'ютерного файлу, переходити з одного такого носія на інший. Відтак, об'єкти авторського права можуть не мати чіткої уречевленої форми, їм властива здатність швидко змінювати матеріальний носій. На такі об'єкти виникають майнові права. Так, згідно ст.15 Закону України "Про авторське право і суміжні права", до майнових прав автора (чи іншої особи, яка має авторське право) належать: виключне право на використання твору; виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами [3, с.50]. Відтак, в об'єктів авторського права існує пов'язаність із майновими правами.

Пов'язаність із майном криптовалюти та деяких інших віртуальних (цифрових) благ полягає у їх майновій цінності, можливості бути проданими за грошові кошти, обмінюватися на інші майнові блага. Віртуальні блага мають матеріальну цінність. Так, у літературі відзначається, що віртуальні об'єкти мають економічну цінність [10, с.54]. В. Шкарупа, В. Цимбалюк окреслюють блага, що мають цінність лише в межах е-середовища і без нього не існують: доменне ім'я (domain name) – ім'я, яке використовується для адресації комп'ютерів їх власниками та Інтернет-ресурсів за допомогою звернення до глобальної системи доменних імен, інші блага [11, с.52]. Відтак, позиція про економічну (матеріальну) цінність віртуальних благ є обґрунтованою у науці. Такі блага перебувають у цивільному обігу.

Згідно із ч.ч.3-5 ст.4 Закону України "Про віртуальні активи", забезпечені віртуальні активи посвідчують майнові або немайнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Під забезпеченням віртуального активу розуміється посвідчення ним майнових або немайнових прав, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Забезпечення віртуальних активів не є забезпеченням виконання зобов'язання. Об'єктом забезпечення віртуального активу є інший об'єкт цивільних прав, права на який посвідчує такий віртуальний актив.

### **Середовище перебування віртуальних благ**

Віртуальні блага можуть знаходитися у розподільній інформаційній системі чи поза нею на серверах, локальних комп'ютерах, що можуть мати вихід у Інтернет чи не мати такого, окремих носіях, як флеш пам'ять, жорсткий диск комп'ютера тощо. Так, усі криптовалюти фактично знаходяться у розподільній інформаційній системі (Блокчейн – приклад однієї з таких систем). Право особи на криптовалюту підтверджується у розподільній інформаційній системі та вказує на наявність в особи права на цей віртуальний об'єкт цивільних прав.

На відміну від криптовалют інші віртуальні блага, наприклад, об'єкти комп'ютерних ігор, не знаходяться у розподільній інформаційній системі. Вони можуть зберігатися локально (на комп'ютері користувача) або у кабінеті користувача комп'ютерної гри на сервері особи, що має права на комп'ютерну гру.

Європейська служба банківського нагляду запропонувала замість терміну "криптовалюта" використовувати термін "віртуальні валюти" [6, с.67]. Тут є аналогія з "віртуальними благами" – категорією, що взята за основу визначення групи вказаних благ у цьому дослідженні. Віртуалізація відповідних благ здійснюється завдяки ІТ-технологіям, відтак "віртуальні блага" є категорією, яка точно відображує природу таких об'єктів цивільних прав. Їхня віртуальність означає, що завдяки ІТ-технологіям з'являються блага, які мають майнову цінність (оскільки можуть обмінюватися на товари, роботи, послуги, гроші), утім ці блага не здатні відносно швидко змінювати матеріальні носії без втрати своїх властивостей.

Криптовалюта як благо передається іншій особі й не залишається у особи, якій вона належала. Такі властивості притаманні деяким іншим віртуальним благам: об'єктам комп'ютерних ігор (наприклад, віртуальній зброї), веб-сайтам тощо. Інші ж віртуальні блага можуть передаватися іншій особі та одночасно залишатися у особи, в якій вони перебували. Наприклад, окрема інформація з інтернет-сайту.

### **Передання віртуальних благ**

Передання віртуальних благ і закріплення цього факту має значення для того, щоб задовільнити вимоги цивільного обороту. Останній визначає зміну належності благ одній особі та перехід їх до іншої особи. Відтак, правоволоділець віртуального блага вправі на власний розсуд визначати долю оборотоздатних благ, які

йому належать, зокрема, через передання їх іншим особам.

Передання віртуальних благ відбувається в електронному вигляді з однієї електронної адреси, або з одного електронного носія на інший. Надання доступу до користування віртуальним благом теж може вважатися його переданням (як варіант, тимчасовим). Наявність, скажімо, криптовалюти, у електронному гаманці, куди вона потрапила з іншого гаманця, вказує на належність цього блага особі та наявність у неї абсолютного права. Це відбувається через електронний переказ. Факт транзакції та переходу прав на криптовалюту підтверджується та закріплюється записом – ідентифікатором у Блокчейні. У набувача абсолютного права на віртуальне благо у подальшому створюється можливість визначити долю цього блага на власний розсуд, скажімо, передати його надалі іншій особі. Презумпцією є, що наявність в особі віртуального ключа віртуального активу прирівнюється до наявності в нього віртуального активу.

Віртуальні блага передаються на підставі правочинів та інших юридичних фактів, встановлених у законі, які докладно вже були освітлені у літературі [8, с.107–117; 144–157].

У Законі України "Про віртуальні активи" запропоновано дві категорії, що стосуються належності віртуальних благ і можливості їхнього подальшого обігу. Це "ключ віртуального активу" та "гаманець віртуального активу". Зауваження щодо категоріального апарату стосуються наступного. Хоча Закон України "Про віртуальні активи" й містить посилання на ЦК України як на регулятор віртуальних благ, у ньому не враховане таке. Вживання слова "актив" притаманне більш економічній науці, утім як у ЦК України (ст.177) об'єктами цивільних прав визначені блага. Відтак, більш правильно для вживання у праві є категорія "віртуальні блага", ніж "віртуальні активи". Деякі вчені-правники використовують юридичну категорію "віртуальний об'єкт", що також маж право на існування.

### **Інші, ніж криптовалюта, віртуальні блага**

Існує підхід, що віртуальні блага – такі, що мають цінність тільки у межах інформаційно-технологічного простору та без нього існувати не можуть [12, с.54]. Деякі вчені вказують на віртуальні блага з "подвійною" правовою природою: блага, що мають цінність як у межах е-середовища, так і поза його межами [11, с.52]. Так, електронна книга є віртуальним благом та об'єктом права інтелектуальної власності – лі-

тературним твором, утім має цінність й поза віртуальним простором через виведення її на паперовий носій.

У літературі надано поняття віртуальних об'єктів, під якими пропонується розуміти елементи віртуального простору, що не мають аналогічного матеріального виразу, становлять естетичну, культурну, інформаційну, економічну або іншу цінність, інтегровані до відповідної віртуальної системи, доступ до якої здійснюється за допомогою технічних засобів з використанням інформаційних технологій [2, с.4]. Таке визначення віртуальних благ надає приблизне уявлення про них, отже є корисним. Важливим є застереження, що знаходження об'єкта у віртуальному просторі не робить його відразу ж виключно віртуальним благом. Так, якщо об'єкт права інтелектуальної власності знаходиться, скажімо, на сайті, він продовжує залишатися таким із відповідним правовим регулюванням його як об'єкта права інтелектуальної власності.

Законом України "Про віртуальні активи" визначено поняття віртуального активу як нематеріального блага, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі.

Коло віртуальних благ на сьогодні остаточно не сформовано, у цьому напрямку тривають наукові пошуки. І.В. Давидова як об'єкти цивільних прав у ІТ-сфері визначає, зокрема: ІТ-активи, доменне ім'я, веб-сайт як майновий комплекс, Інтернет речей, криптовалюти тощо [13, с.4]. Недостатню наукову розробку одержали такі віртуальні блага як "електронні ключі", що можуть за їхнього використання надавати доступ до віртуальних, або матеріальних благ, зокрема, через укладення smart-контрактів у електронному середовищі. В.С. Мілаш пише про появу електронного товару у вигляді матеріальних і нематеріальних благ, які існують в електронній формі і можуть бути передані суб'єкту електронної торгівлі за допомогою програмно-апаратних комплексів або каналів зв'язку, перетворення інформаційних ресурсів на товар споживчого та виробничого призначення [14, с.321].

Загалом до віртуальних благ, крім криптовалюти, належать елементи індивідуалізації в соціальній мережі, акаунти доступу, доменні імена, дисковий простір (файлове сховище), електронні послуги (хостинг тощо), цифровий підпис, комп'ютерні файли, онлайн-ігри, віртуальні речі (зброя або одяг у комп'ютерних іграх, онлайн жетони віртуальних казино) тощо.

У літературі зазначається, що сьогодні пере-



січний інтернет-користувач де-факто має такі цифрові активи (*блага* – вставка Авт.), як скринька електронної пошти, персональна сторінка в соціальній мережі, акаунт у магазині мобільних додатків чи навіть профіль у самому додатку (віртуальній грі чи у сервісі прослуховування музики). В багатьох також є керовані ними канали, спільноти чи публічні сторінки, доступ до яких має лише користувач, інтернет-гаманці чи індивідуальні інтерфейси платіжних систем [2, с.34]. В окремих джерелах згадуються такі об'єкти, як електронні книги у контексті віртуальних благ [15, с.38]. Утім, такі блага мають подвійну правову природу – є об'єктами права інтелектуальної власності за змістом та існують у електронній формі.

В подальшому перелік віртуальних благ буде розширюватися з розвитком ІТ-технологій та їхнім подальшим більш широким впровадженням у повсякденне життя.

### Ознаки віртуальних благ

До ознак віртуальних благ, як об'єктів цивільного права, належать наступні.

1. Віртуальні активи є *продуктом ІТ-технологій*. ІТ-технології можуть бути пов'язані та не пов'язані із Інтернет. З мережею Інтернет тісно пов'язані такі об'єкти, як веб-сайт, акаунт тощо. Утім, наприклад, штучний інтелект, що вмонтований у механічний пристрій (робот), може діяти цілком автономно для вирішення покладених на нього завдань незалежно від комунікації з мережею Інтернет.

2. Віртуальні блага є *нематеріальними, не мають чіткої уречевленої форми, можуть без втрати властивостей швидко змінювати матеріальні носії*. Так, веб-сайти, криптовалюта, інші віртуальні об'єкти у вигляді електронного (цифрового) коду можуть бути переведені з одного серверу на іншій, бути записаними на інший електронний носій, здатний до їхнього збереження.

У ст.4 Закону України "Про віртуальні активи" вони визначені як нематеріальні блага, що відображає їхню правову природу.

3. *Належність віртуальних благ* як об'єктів цивільного права певній особі *визначається через абсолютні права*.

С.О. Сліпченко вдало відобразив сутність абсолютних цивільних правовідносин. Він зазначив, що модель абсолютних правовідносин будується за принципом: а) для управомочених осіб – встановлюються межі можливої (дозволеної) поведінки щодо свого блага; б) для зоб'язаних осіб – встановлюються межі необхідної (належної) поведінки щодо об'єкта управомоченої особи. При цьому межі дозволеної поведінки передбачають можливість монопольного вчинення у своїх інтересах дій (юридичних або фактичних) по відношенню до свого об'єкта та можливість звернення вимог до всіх інших про утримання від дій, що порушують абсолютне право або перешкоджають його здійсненню [16, с.352]. Відтак, наявність абсолютного права щодо віртуального блага дозволяє визначити наступне: а) кому саме належить таке благо, можливість вважати таке благо своїм з тим, щоб інші особи поводитись до цього блага як до чужого, такого що їм не належить; б) що вправі робити з приводу блага вповноважена особа і від чого вона має утриматися згідно до обмежень, встановлених у законі; в) обов'язок усіх інших осіб, ніж вповноважена особа, утриматися від дій, що порушують абсолютне право на віртуальне благо.

4. Віртуальні блага можуть бути: а) *віддільними від особи* або б) *тісно пов'язаними із особою*. А) віртуальні блага віддільні від особи, як криптовалюта, не мають тісного зв'язку з особою, здатні бути об'єктом відповідних зобов'язань та є оборотоздатними: можуть продаватися, даруватися, обмінюватися на майно, товари, послуги тощо. Б) віртуальні блага, тісно пов'язані з особою. Так, у літературі відзначається наявність такого ІТ блага, як інтернет-репутація [2, с.3], яка тісно пов'язана з особою, належить також цифровий підпис, що є засобом ідентифікації особи. Якщо у подальшому будуть розроблені ІD-засоби віртуальної ідентифікації особи у цифровому середовищі, ці блага наложитимуть до вказаної групи. Такі віртуальні блага є невідчужуваними.

### Висновки

1. Природа та властивості віртуальних благ не є однаковими. Одні з них, зокрема, криптовалюта, об'єкти комп'ютерних ігор, веб-сайти в цілому тощо передаються іншим особам й при цьому не залишаються у особи, якій вони належали. Інші ж віртуальні блага можуть передаватися іншій особі та одночасно залишатися у особи, в яких вони перебували. Наприклад, окрема інформація з веб-сайту.

2. Передання віртуальних благ має значення для того, щоб задовільнити вимоги цивільного обороту. Останній визначає зміну належності благ одній особі та перехід їх до іншої особи.



Відтак, правоволоділець віртуального блага вправі на власний розсуд визначати долю оборотоздатних благ, які йому належать, зокрема, через передання їх іншим особам.

3. Окремі віртуальні блага мають цінність лише у віртуальному просторі, інші мають подвійну правову природу й можуть мати цінність як у віртуальному просторі, так і у вигляді матеріальних речей. Окремі віртуальні блага можуть додатково охоронятися спеціальним законодавством, зокрема, про охорону прав на об'єкти інтелектуальної власності.

4. Ознаками віртуальних благ як об'єктів цивільного права є такі: віртуальні блага є продуктом ІТ-технологій; віртуальні блага є нематеріальними, не мають чіткої уречевленої форми,

можуть без втрати властивостей швидко змінювати матеріальні носії; належність віртуальних благ як об'єктів цивільного права певній особі визначається через абсолютні права; віртуальні блага можуть бути як віддільними від особи та оборотоздатними, так і тісно пов'язаними з особою й необоротоздатними.

#### Конфлікт інтересів

Автор статті повідомляє про відсутність будь-якого конфлікту інтересів.

#### Вираз вдячності

Дослідження не отримало фінансової підтримки з боку юридичних чи фізичних осіб.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Некіт К. Г. Правовий статус криптовалюти в Україні та світі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. №1. С. 40–42.
2. Аліна С. С. Спадкування ІТ-об'єктів за сучасним цивільним законодавством. Дис. ... докт. філос.: 081. Одеса, 2020. 204 с.
3. Мічурін Є. О., Мічурін І. Є. (2021). Криптовалюта в Україні: проблеми визнання, визначення правової природи та обмежень. *Форум Права*, 67(2), 46–53. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4650275>
4. Mukhopadhyay U., Skjellum A. Overview of cryptocurrency systems. *4th Annual Privacy, Security, and Trust (PST) Conference* 2016, p. 745–752. <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/7906988>
5. Jacques, T. (2016). Cryptocurrency the new money laundering problem for banking, law enforcement, and the legal system (Doctoral dissertation, Utica College). 33 p.
6. Про віртуальні активи: Проект Закону України від 11.06.2020, реєстр. № 3637. [https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=69110](https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110)
7. Патачиц, Н. О., Філатова-Білоус, Н. Ю. (2021). Перспективи визначення правового режиму криптовалюти у вітчизняному цивільному законодавстві з урахуванням досвіду зарубіжних країн. *Форум Права*, 67(2), 62–77. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4650279>
8. Мічурін Є. О. Абсолютні цивільні права: тенденції до подальшого застосування при правовому регулюванні належності об'єктів ІТ права. *Актуальні проблеми, пріоритетні напрямки та стратегії розвитку України: тези доповідей І Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції* (м. Київ, 15 березня 2021 р.) / редкол. О.С. Волошкіна та ін. К.: ІТТА, 2021. С. 476–478.
9. Мічурін Є. О. Приватне ІТ-право: навчальний посібник. Х: Право, 2021. 176 с.
10. Горобець Н. О., Майсун І. В. Віртуальні об'єкти, їх місце у праві власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 52–54. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/11>
11. Шкарупа В., Цимбалюк В. Застосування положень права щодо формування основ інформаційного права. *Правова інформатика*. 2006. № 3 (11). С. 46–53.
12. Беляков К. І. Понятійні та методологічні основи нових типів інформаційних відносин: "віртуальні правовідносини". *Lex portus*. 2016. № 2. С. 47–62.
13. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 524 с.
14. Правове регулювання інноваційних відносин: монографія / С. М. Прилипко, А. П. Гетьман, Ю. Є. Атаманова та ін. Харків: Юрайт, 2013. 688 с.
15. Некіт К. Г. Віртуальна власність: поняття та сутність. *Право і суспільство*. 2019. № 2. С. 37–39.
16. Сліпченко С. О. Деякі питання характеристики абсолютного права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 348–354.

#### REFERENCES

1. Nekit, K. H. (2018). Pravovyy status kryptovalyut v Ukraini ta sviti [Legal status of cryptocurrencies in Ukraine and the world]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, (1), 40–42 (in Ukr.).
2. Alina, S. S. (2020). *Spadkuvannya IT-obyektiv za suchasnym tsyvilnym zakonodavstvom* [Inheritance of IT objects under modern civil law]. Doctor's thesis (081). Odesa (in Ukr.).

3. Michurin, I. O., & Michurin, I. I. (2021). Kryptovalyuta v Ukraini: problemy vyznannya, vyznachennya pravovoyi pryrody ta obmezhen [Cryptocurrency in Ukraine: problems of recognition, determination of legal nature and restrictions]. *Forum Prava*, 67(2), 46–53. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4650275> (in Ukr.).
4. Mukhopadhyay U., Skjellum A. Overview of cryptocurrency systems. *4th Annual Privacy, Security, and Trust (PST) Conference 2016*, p. 745–752. <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/7906988>
5. Jacquez, T. (2016). Cryptocurrency the new money laundering problem for banking, law enforcement, and the legal system (Doctoral dissertation, Utica College).
6. *Pro virtualni aktyvy* [About virtual assets]. Proekt Zakonu Ukrainy (11.06.2020 reyestr. No. 3637). [https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=69110](https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69110) (in Ukr.).
7. Patachys, N. O., & Filatova-Bilous, N. YU. (2021). Perspektyvy vyznachennya pravovoho rezhymu kryptovalyuty u vitchyznyanomu tsyvilnomu zakonodavstvi z urakhuvannam dosvidu zarubizhnykh krayin [Perspectives to Determine the Legal Regime of Crypto Currency in Ukrainian Civil Legislation Considering Foreign Experience]. *Forum Prava*, 67(2), 62–77. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4650279> (in Ukr.).
8. Michurin, I. O. (2021). Absolyutni tsyvilni prava: tendentsiyi do podalshoho zastosuvannya pry pravovomu rehulyuvanni nalezhnosti obyektiv IT prava [Absolute civil rights: tendencies to further application in the legal regulation of the ownership of objects of IT law]. *Aktualni problemy, priorityetni napryamky ta stratehiyi rozvytku Ukrainy: tezy dopovidey I Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi onlayn-konferentsiyi* (m. Kyiv, 15 bereznya 2021 r.). Kyiv: ITTA (s. 476–478) (in Ukr.).
9. Michurin, I. O. (2021). *Pryvatne IT-pravo* [Private IT law]. Navchalnyy posibnyk. Kharkiv: Pravo (in Ukr.).
10. Horobets, N. O., & Maysun, I. V. (2021). Virtualni obyekty, yikh mistse u pravi vlasnosti [Virtual objects, their place in ownership]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, (5), 52–54. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/11> (in Ukr.).
11. Shkarupa, V., & Tsymbalyuk, V. (2006). Zastosuvannya polozhen prava shchodo formuvannya osnov informatsiyoho prava [Application of legal provisions on the formation of the foundations of information law]. *Pravova informatyka*, 3(11), 46–53 (in Ukr.).
12. Byelyakov, K. I. (2016). Ponyatiyni ta metodolohichni osnovy novykh typiv informatsiynykh vidnosyn: "virtualni pravovidnosyn" [Conceptual and methodological bases of new types of information relations: "virtual legal relations"]. *Lex portus*, (2), 47–62 (in Ukr.).
13. Davydova, I. V. (2018). *Pravochyny ta yikh nediynist v informatsiyonomu suspilstvi* [Deeds and their invalidity in the information society]. Doctor's thesis (12.00.03). Odesa (in Ukr.).
14. Prylypko, S. M., Hetman, A. P., Atamanova, YU. YE., et al. (2013). *Pravove rehulyuvannya innovatsiynykh vidnosyn* [Legal regulation of innovation relations]. Monohrafiya. Kharkiv: Yurayt (in Ukr.).
15. Nekit, K. H. (2019). Virtualna vlasnist: ponyattya ta sutnist [Virtual property: concept and essence]. *Pravo i suspilstvo*, (2), 37–39 (in Ukr.).
16. Slipchenko, S. O. (2011). Deyaki pytannya kharakterystyky absolyutnoho prava [Some questions of the characteristics of absolute law]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, (4), 348–354 (in Ukr.).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

**Published in:**  
 Форум права: 68 pp. 67–73 (3).

**Related identifiers:**  
 10.5281/zenodo.5075696  
[http://forumprava.pp.ua/files/067-073-2021-3-FP-Michurin\\_8.pdf](http://forumprava.pp.ua/files/067-073-2021-3-FP-Michurin_8.pdf)  
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP\\_index.htm\\_2021\\_3\\_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2021_3_8.pdf)

**License (for files):**  
[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

**Received:** 14.07.2021  
**Accepted:** 11.08.2020  
**Published:** 16.08.2020  
**Available online:** 16.08.2020

**Cite as:**

Мічурін, Є. О. (2021). Віртуальні блага: особливості та ознаки. *Форум Права*, 68(3), 67–73. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075696>

Michurin, I. O. (2021). Virtualni blaha: osoblyvosti ta oznaky [Virtual Benefits: Features and Signs]. *Forum Prava*, 68(3), 67–73. <http://doi.org/10.5281/zenodo.5075696>